

Carlemany i Girona

Discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau
com a membre numerari de la Secció Històrico-
Arqueològica, llegit el dia 27 de setembre de 2018

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Carlemany i Girona

Carlemany i Girona

Discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau
com a membre numerari de la Secció Històrico-
Arqueològica, llegit el dia 27 de setembre de 2018

Barcelona, 2018

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Nolla, Josep M. (Josep Maria), 1949- autor

Carlemany i Girona : discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 27 de setembre de 2018. — Primera edició
Bibliografia

ISBN 9788499654133

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica II. Títol

1. Carlemany, Emperador d'Occident, 742-814 — Influència

2. Girona (Catalunya) — Història — 711-878, Domini carolingi
94(460.23 Gi Girona)»0711/0878»

© Josep Maria Nolla i Brufau

© 2018, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: setembre del 2018

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Disseny de la coberta: Azcunce | Ventura

Compost per fotocomposició gama, s. l.

Imprès a Open Print, SL

ISBN: 978-84-9965-413-3

Dipòsit Legal: B 15635-2018

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

INTRODUCCIÓ

Qualsevol que visiti la ciutat de Girona amb un cert interès és més que probable que ben aviat se sorprengui per la presència continuada de l'ombra allargada de Carlemany. En recórrer el conjunt monumental de la seu, observarà atentament la cadira del cèlebre emperador i, una mica més enllà, l'imponent cloquer romànic o torre de Carlemany. Si aprofundeix en aquestes qüestions, li parlaran, també, del drap del gran monarca, del seny (o campana), del cartoral o de la seva «imatge» (Roura, 1987, p. 20-21). Si és persona amb curiositat i segueix aquest fil, ben aviat s'adonarà que la relació de la ciutat amb el rei franc ve d'antic i tingué, en certs moments, una intensitat fora mida. Des del segle XIV fins a l'època moderna, el fill de Pipí el Breu fou considerat sant i cada any en el dia de la seva mort, el 29 de gener, la diòcesi, a la catedral, li dedicava missa solemne, tot recordant la «conquesta» de Girona l'any 785, quan passà dels sarraïns als francs, cristians i catòlics (Burch *et al.*, 2006, p. 134-141, amb bibliografia).

Carlemany ha estat i és encara, sense cap mena de dubte, un personatge recordat i popular arreu d'Europa i, preferentment, en aquelles terres que a cavall del 800 formaren part de l'imperi que acabà bastint (vegeu, per exemple, les diverses contribucions a Crivello i Segre Montel, cur., 2006). De vegades, el record que n'ha quedat s'ancora en fets històrics ben documentats; d'altres, no són sinó llegendes, fets improbables o decididament falsos que, basant-se en indicis molt lleugers, subtilíssims, acabaren formant part d'un relat més o menys assumit, sempre, però, amb un cert convenciment que aquells fets llegendaris amaguen circumstàncies històriques que no han deixat dades contrastables.

Si analitzem en detall i críticament els lligams entre l'emperador i Girona, arribarem de seguida a la conclusió que no fou mai present a la ciutat ni a la vora.

Des d'aquest punt de vista, les dades són clares i no deixen espai a l'especulació. I, tanmateix, el record del monarca ha estat viu i continua essent-ho en el pensament de la comunitat a través dels erudits locals lligats, principalment, a l'Església diocesana. Analitzem, doncs, quines són aquestes creences i quin podria ser el seu origen.

ELS FETS ACCEPTATS (I LLEGENDARIS) SOBRE CARLEMANY I GIRONA

D'ençà del segle x, com a mínim, tal com posa de manifest l'*Alterum Rivipullense*, el cronicó més antic de Ripoll, el pas de Gerunda als carolingis, en l'allunyat any 785, hauria estat obra directa del rei, que hauria hagut de combatre durament els infidels per recuperar una plaça que, recordem-ho, hauria estat el punt de partida de l'ocupació de la Catalunya Vella, exemplificada amb la conquesta de Barcelona l'any 801, després d'un setge llarguíssim i dur. El text diu el següent:

Gerundam ciuitatem homines tradiderunt regi Karolo. Et multi uiderunt sanguinem pluere et mortalitas magna secuta est. Aparuerunt acies in coelo et signum crucis in uestimentum hominum.

Hic Carolus dictus Magnus anno Domini 786 cepit ciuitatem Gerundae, uincens in proelio Machometum regem ipsius ciuitatis. Et dum cepit istam ciuitatem, multi uiderunt sanguinem pluere et apparuerunt acies in coello, in uestimentis hominum et signa crucis. Et apparuit crux ignea in arce supra locum ubi nunc est altare B. Uirginis. Et propter hoc mutauit Sedem quae erat in ecclesia S. Felicis in loco ubi hunc est.

Gerundam ciuitatem homines tradiderunt regi Karolo. Et multi uiderunt sanguinem pluere et mortalitas magna secuta est. Aparuerunt acies in coelo et signum crucis in uestimentis hominem.

A partir d'aquells anys, aquesta història, amb nous afegitons i noves ampliacions, sempre, però, seguint una lògica, esdevindria oficial, fins al punt d'incorporar-se a la missa que se li dedicava a la catedral cada 29 de gener (o, a partir d'un cert moment, el diumenge immediat per facilitar l'assistència dels fidels), quan se'n llegia el text sencer (Burch *et al.*, 2006, p. 131-141, amb bibliografia. També, Clara, 2017, p. 179-200).

Es podria pensar, sense forçar les coses, que hauria estat l'Església de Girona, el capítol canonical i els seus bisbes, qui hauria creat (o engrandit i consolidat) el mite que, als seus ulls, només embellia i donava gruix a una història certa però prima, i on el paper de l'emperador era llunyà i distant, per fer-la, no cal dir-ho, molt més atractiva. Recordem que Arnau de Mont-rodon i el capítol catedralici, cap a mitjan segle XIV, acceptaven sense dubtes que Santa Maria havia estat creada *ex novo* per l'emperador, i reconeixien, d'aquesta manera, la preeminència de

Sant Feliu, sense, però, donar-li cap importància. Per a ells, la relació directa de Santa Maria amb el gran monarca era de molt més valor. Tanmateix, al segle XVII, les coses eren ben diferents. Els litigis entre les dues comunitats eclesials per veure quina era més antiga van ser continuats i de gran duresa, amb manipulacions i invencions difícils d'entendre. Certament, les circumstàncies eren unes altres.

NOTÍCIES HISTÒRIQUES (POQUES) I DADES ARQUEOLÒGIQUES

Les cròniques franques de l'època (Salrach, 1978, p. 9-14, esp. 10-11; Abadal, cur., 1986, p. 82-84) recorden, sense floritures i amb un laconisme que ens enfonsa en la més absoluta de les misèries, que l'any 785 els gironins lliuraren la ciutat als francs. No diuen gaire res més les fonts andalusines, tot i que alguns autors recorden que Gerunda va rebre, des d'aquell mateix moment, una guarnició de guerrers professionals que n'assegurava la defensa (Bramon, 2000, p. 183; Bramon, 2001, p. 95-101). No podia ser de cap altra manera si considerem que, en aquells anys, era el primer baluard defensiu de les terres de l'Imperi davant la força poderosa de l'emir cordovès. Fins a l'inici del segle IX no tenim més dades documentals i no sabem res sobre la successió episcopal durant el domini agarè ni qui ocupava la càtedra quan la ciutat es lliurà als francs, si és que no era seu vacant, ni qui fou bisbe en aquells primers moments. Caldrà, doncs, fer servir altres camins, en aquest cas, les dades arqueològiques, considerables, prou abundoses i, sovint, d'un altíssim valor, per reconstruir aquesta etapa històrica —tot i les limitacions pròpies d'aquella metodologia— i, a partir d'aquest procés, intentar respondre correctament a la pregunta que ens havíem plantejat: què justifica el lluidíssim paper de Carlemany en la memòria dels gironins?

L'arqueologia urbana que s'ha intensificat en el nombre d'intervencions i en la qualitat de la recerca d'ençà, sobretot, la darrera dècada del segle XX, i fent servir, no cal dir-ho, nombrosos treballs anteriors, alguns de notable volum però que eren difícils de contextualitzar en el seu moment, ha permès començar a conèixer, amb cert detall, l'evolució urbana des de la baixa república fins a l'època actual.

Una primera realitat que se'ns fa present en analitzar el solar de l'antiga ciutat de Girona és la persistència de la seva xarxa urbana, fins al punt que aquesta constatació va fer possible reconstruir la planta teòrica fundacional (Burch *et al.*, 2000, p. 14-19; Nolla i Palahí, 2007, p. 221-225) dins d'un projecte de recerca de llarg abast dedicat a la seva història urbana (Canal *et al.*, 2003b, p. 69-76). Aquest és un fet que cal destacar, que assenyala la continuïtat i la importància del paper del nucli urbà, tal com passa sobretot a Itàlia, i que, en canvi, no succeeix en moltes altres realitats urbanes (Wickham, 2009, p. 917). És l'índex més ferm d'una ciutat amb un grau de coneixement desigual, amb poques dades textuais i de poc valor, abans del 800, i amb un conjunt d'excavacions arqueològiques prou notables però

centrades, sobretot, en el sector septentrional de l'àrea urbana (Nolla *et al.*, 2008; Nolla i Palahí, 2011; Vivó i Palahí, 2011, p. 75-93) (figura 1).

La ciutat modificà a consciència les seves muralles en època tetràrquica, amb obres importants centrades en les portes principals, amb l'afegit de poderoses torres de flanqueig (Nolla, 2007, p. 633-647; Nolla, 2010, p. 246-254; Nolla i Vivó, 2012, p. 49-69). Encara cent anys després, cap al 400, calgué reforçar l'anomenada, per nosaltres, porta del Fòrum amb l'addició d'una porta torre de gran eficàcia (Nolla *et al.*, 2008, p. 163-168, 174-179, 186-187 i 226-227; Nolla, 2010, p. 248-249). L'atenció dispensada a les defenses urbanes potser s'hauria de llegir des d'un interès general del control d'aquell importantíssim camí que va ser la Via Augusta i del qual la ciutat gironina era una baula determinant que no va fer altra cosa que créixer en el temps. En altres llocs, ja hem insistit sobre aquestes qüestions que permeten observar amb tota claredat el paper d'uns castells potents al pas de les Alberes, les Clausurae, i la torre de comunicacions de Panissars, que feia possible la connexió permanent d'un costat i l'altre de la serralada. Hi hem d'afegir, també, el *castellum* de Sant Julià de Ramis que, edificat a mitjan segle IV, va protegir amb eficàcia el flanc septentrional de la ciutat, tot controlant el Congost, l'estret pas natural que comunicava les planes selvatanes amb les empordaneses (Nolla, Palahí i Vivó, 2004, p. 117-130; Burch *et al.*, 2006, p. 149-171; Nolla, 2014a, p. 43-56; també, amb hipòtesis diferents però, segons pensem, complementàries, Olesti, 2009, p. 213-224). El conjunt urbà, conservat de manera desigual, mostra una obra sòlida, ben feta i solvent. El perímetre emmurallat continuava essent d'uns 1.000 m i la superfície urbana, d'unes 5 ha, tal com era des de la fundació, uns quatre segles abans (Nolla, 2007, p. 633-647; Nolla i Vivó, 2012, p. 49-69).

La trama interior no havia variat. El carrer principal, el *cardo maximus*, el punt de partida del traçat urbà, corresponia al sector *intra muros* de la Via Augusta, l'actual carrer de la Força, que creuava la ciutat de tramuntana a migdia, aprofitant una terrassa enlairada sobre el curs del riu Onyar. Aquest carrer pujava de sud a nord fins a l'actual plaça de la Catedral, ja molt cap a l'extrem septentrional de l'àrea urbana, i d'allí davallava vers el riu Galligants, més enllà de Sobreportes, el portal nord. Paral·lelament, a una distància determinada es disposaven altres carrers, els *cardines minores*. Perpendicularment, en sentit ponent-llevant, hi havia els *decumani* que, sovint, per la complicadíssima orografia del lloc, eren escales o rampes amb un desnivell molt pronunciat. Uns i altres dibuixaven les *insulae* urbanes.

La plaça foral, de dimensions considerables, ocupà forçosament l'únic espai possible, molt descentrat cap a cerç però rendibilitzant la geografia complicada d'aquella zona en benefici d'una monumentalitat i teatralitat arquitectòniques úniques, molt del gust dels antics romans. Oferia l'únic gran espai públic *infra moenia* i no sembla que fos objecte de reformes contundents fins cap al 500, quan tot el costat occidental del recinte fou ocupat per un enorme edifici que hem iden-

tificat, amb tota seguretat, amb el casal del *comes ciuitatis*, una construcció fiscal que s'obrava en un espai privilegiat i públic, dins del procés de descomposició de la ciutat clàssica (Nolla *et al.*, 2008, p. 120-134 i 174-183; Canal *et al.*, 2010a, p. 224-234). Tot sembla indicar que el que quedava de l'antiga plaça continuà essent, fins ben entrat el segle XII, un petit mercat urbà (en els primers documents del segle XI se l'anomena *Mercatello* i al segle XII, puntualment, *Forello*) adequat, tanmateix, a les dimensions tan reduïdes de la ciutat (Canal *et al.*, 2003a, p. 164-176; Nolla *et al.*, 2008, p. 240-244). Potser hauria estat a partir d'aquests anys que s'haurien començat a privatitzar els pòrtics que envoltaven la plaça. Les dades sobre aquest procés són molt més tardanes (Canal *et al.*, 2003a, p. 167-170) (figura 1).

A la plataforma central, que ocupen actualment la catedral i l'antic palau episcopal, el Marge Gros dels documents medievals, i molt a prop del portal Rufí, existí, des dels orígens, una altra plaça més petita, absolutament necessària per al bon funcionament diari d'aquell nucli urbà (avui, plaça dels Lledoners) (figura 1).

Alguns indicis assenyalen la pavimentació d'alguns carrers, en època tar-doantiga, amb sòl de còdols, una manera de fer que semblaria avançar una tradició ben arrelada i que ha perdurat fins avui (Nolla *et al.*, 2008, p. 20).

És important assenyalar que dins dels murs urbans no existí, fins al segle IX, cap església i, potser per això, cap enterrament. L'únic temple ben documentat és el de Sant Feliu, situat a molt pocs metres de distància de la porta nord de la muralla (Sobreportes), on es conservava la tomba del màrtir Feliu, que esdevingué un importantíssim centre de peregrinacions (en general, Amich, 2006, p. 199-221; Amich i Nolla, 2011, p. 95-112). Excavacions recents han provat l'existència d'un edifici notable de vers el 600 que degué substituir la vella memòria del segle IV, potser amb estadis intermedis desapareguts (Nolla i Palahí, 2011). Tot sembla assenyalar que hauria acabat essent l'església catedral i que al seu entorn s'haurien de cercar les altres peces del conjunt episcopal (sobretot, Canal *et al.*, 2004, p. 141-159) (figures 1 i 5).

Altres indicis permeten plantejar com una possibilitat digna de consideració la fundació de l'església funerària de Sant Martí Sacosta en el segle VII (amb les dades més significatives, Canal *et al.*, 2003a, p. 87-98; Nolla, 2014-2015, p. 133-146), a prop del portal Rufí, sobre un vell camí d'accés a la plataforma alta de Gerunda (el Marge Gros) (figures 1 i 4), i l'existència al Mercadal, a la riba esquerra del riu Onyar, un espai proper al nucli emmurallat on es degué celebrar mercat potser des d'època romana (*nundina*), d'un més que probable temple martirial lligat, pensem, al lloc on hauria estat occit el màrtir Feliu, tal com assenyalaria un important cementiri amb unes quantes tombes notables (sobre la necròpolis, Nolla i Sureda, 1999, p. 44-50, fig. 15-17; Canal *et al.*, 2003a, p. 274-285; Nolla i Palahí, 2011, p. 13; Nolla i Palahí, 2014b, p. 95-116; Nolla *et al.*, 2016, núm. 115, p. 448-452). De moment, cap altra hipòtesi no explica millor aquella necròpolis.

Com ja s'ha dit i convé repetir, de tota aquesta llarga etapa no s'ha detectat ni un sol enterrament dins de l'àrea emmurallada (Nolla i Sureda, 1999, p. 52-54; Nolla, 2012, p. 159-193) ni cap indicati de l'existència d'un edifici de culte, gran o petit (*infra*).

Els vestigis de tota mena que tenim a les mans assenyalen en la direcció d'una ciutat demogràficament més potent durant l'antiguitat tardana que abans, en un *crescendo* que no s'aturaria fins a la segona meitat avançada del segle XIV.

El domini agarè d'uns tres quarts de segle (de vers el 717/719 al 785) no ha deixat ni indicis documentals ni arqueològics, però no sembla pas que hagués representat cap trencament (Canal *et al.*, 2002, p. 7-28).¹ La ciutat, poderosa per les seves muralles, hauria tingut un paper determinant en la defensa d'aquest territori fins que «eodem anno» (785), «gerundenses homines Gerundam ciuitatem Carolo regi tradiderunt».²

GERUNDA A L'ÈPOCA CAROLÍNGIA

És més que probable que els francs senyoregessin les terres de l'Empordà, des de cap al 778. Alguns indicis prou clars permeten defensar-ho (Canal *et al.*, 2005b, p. 49-51; en aquesta mateixa direcció, Catafau, 2011, p. 59). El lliurament de Gerunda als carolingis consolidà la seva presència en aquestes terres i feu possible la conquesta fins a Barcelona l'any primer del segle IX. Entre aquestes dates tingué lloc la gran demostració de força de l'emir Hisham II: envià la gran algarada dirigida pel general al-Malik l'any 793 i l'acció tingué conseqüències importants per a la ciutat gironina, que superà, sense caure, un duríssim setge, gràcies a la solidesa dels seus murs i a la presència de combatents professionals (Bramon, 2000, p. 183; Bramon, 2001, p. 95-102), malgrat que degué deixar molt malparades les velles defenses urbanes (Canal *et al.*, 2002, p. 22-24; Nolla *et al.*, 2008, p. 200-202). L'Imperi reaccionà amb rapidesa propiciant no solament una reconstrucció *a fundamentis*, sinó una ampliació de la superfície urbana, la primera des de la fundació, de poc més d'uns 5.000 m², que comportà l'edificació d'un castell interior potent, una autèntica alcassaba, que fou coneguda, des de l'inici del segle XI, com *castrum Gerundellae* (el castell de Gironella), que esdevingué, d'aleshores ençà, la força principal de la ciutat de Girona, com recorda encara, quasi bé cinc-cents anys més

1. Excavacions recents —anys 2015-2016— semblen haver localitzat a l'àrea de l'antiga església de Sant Nicolau, en el subsòl de l'antic hospital de Capellans, enterraments efectuats segons el ritual islàmic. Recordem que aquella zona se situa a uns 300 m al nord de Sobreportes, és a dir, fora murs, just a tocar la Via Augusta i en un antic espai funerari d'època romana.

2. *Cronicó de Moissac* i també *Annals de Barcelona*. En podeu veure les referències precises a ABADAL (cur.), 1986, p. 83, n. 80.

tard, el cronista Desclot (Soldevila, ed., 2008, p. 330). Es tracta d'una obra imponent, extraordinària des de molts punts de vista, que va fer créixer encara més el paper militar de la ciutat, autèntica clau del regne (Canal *et al.*, 2003a, p. 123-130). Les excavacions més recents (Vivó i Palahí, 2011, p. 75-94) han identificat el mur de tancament cap a ponent del castell, que obria a un *uiridarium*, un gran jardí que actuà d'espai de separació entre la fortalesa i la ciutat, però que depenia del castell i que acomplí aquesta tasca fins ben entrat el segle XVII, quan aquella zona esdevingué caserna militar. Una petita porta per a vianants, ben concebuda, permetia un control efectiu d'aquell sector. A prop, dins del recinte, s'ha localitzat, segons sembla, la petita capella castral (figures 1 i 3).

Les excavacions efectuades a les voltes inferiors de sosteniment del claustre romànic de la seu de Santa Maria han permès no solament observar la construcció de la muralla i poder datar-la amb seguretat, sinó també localitzar un barri carolingi de nova planta estructurat a partir de l'antiga porta del Fòrum, més endavant de la Canònica (Nolla, 2010, p. 248-249), desplaçada uns quants metres de lloc, i d'un carrer que la posava en relació amb la vella plaça urbana, on es disposà el *cellarium* de la seu, amb un conjunt de sitges enormes, de fàcil accés i ben protegides. Temps passat, a l'entorn es bastiren alguns casals habitats per clergues (Canal *et al.*, 2003a, p. 183-199; Nolla *et al.*, 2008, p. 64-87 i 185-189) (figures 1 i 2).

De la vella plaça foral només en tenim unes poques notícies fermes d'aquests dos segles, que tot seguit descriurem. Hi ha, però, un conjunt important de dades un xic més tardanes que podem projectar endarrere i que ajuden a reconstruir el procés de transformació de la gran plaça urbana que a Girona continuà conservant la preeminència ciutadana fins a la segona meitat del segle XII. Tot el sector occidental continuà ocupat pel palau comtal, la planta baixa del qual, almenys en l'àrea excavada, esdevingué, en aquests anys, un sitjar enormement funcional pel fet de trobar-se al costat mateix de la porta septentrional de la ciutat (Canal *et al.*, 2010a, p. 224-234). És justament en aquest sector, als costats de tramuntana i migdia, on s'han de situar dues petites esglesioles documentades des del segle X que van mantenir-se dempeus fins ben entrada l'època moderna. Al nord, el temple de Santa Maria de les Puelles, amb presbiteri a llevant i porta d'accés a migdia, i al sud, el de Sant Genís, del qual hem pensat que podria haver estat la capella del casal del comte. És interessant aquesta disposició simètrica ocupant espais del que hauria estat el pòrtic del fòrum i les petites dimensions dels edificis que ens han fet proposar, com una possibilitat a considerar, que podrien haver estat l'aprofitament d'antigues estructures forals (Nolla *et al.*, 2008, p. 190-191 i 230-240, fig. 161) (figura 1).

Cal datar dins de la primera meitat del segle IX la creació de l'església catedral dedicada a la benaurada santa Maria, que ocupava l'espai i, molt probable-

ment, el mateix edifici del temple romà que hauria restat dempeus (Nolla *et al.*, 2008, p. 196-202) (figura 1.1). Era el primer pas d'un procés lent, complex i delicat del trasllat del conjunt episcopal des de fora del recinte fortificat a dins, per ocupar un espai molt més segur i d'un valor simbòlic extraordinari. Aquesta operació de gran volada i enorme futur, de la qual formava part la creació del *cellarium* suara descrit (*supra*), que no finalitzà del tot fins acabat el primer terç del segle XI, ajuda a explicar la part més costosa i inexplicable, militarment parlant, de l'eixample urbà carolingi, que només entendríem per la necessitat d'espai que exigia el trasllat del conjunt episcopal.

Convé tenir ben present que Santa Maria (la seu), Sant Genís i Santa Maria de les Puelles van ser, fins a l'inici del segle XV, els tres únics temples existents dins dels murs de la ciutat emmurallada, anomenada modernament la Força Vella, si deixem de banda la capella associada al palau del senyor bisbe i la del castell de Gironella, ja esmentada (*supra*).

És possible que la transformació d'altres parts del vell recinte foral s'hagués intensificat en aquests anys, tot i que les dades són una mica posteriors, amb l'aprofitament de l'estructura del pòrtic i dels criptopòrtics del conjunt romà, incorporats a edificis senyorials (Canal *et al.*, 2003a, p. 167-170; Nolla *et al.*, 2008, p. 238, fig. 194). La construcció de cases adossades a un costat i a l'altre de l'escalinata que unia la part baixa i l'alta de la plaça és una realitat plenament efectiva l'any 1035 (Canal *et al.*, 2003a, p. 164-167, fig. 55a i b; Nolla *et al.*, 2008, p. 226-227, fig. 183). Alguns indicis dignes de consideració semblarien situar el començament d'aquesta acció cap al darrer terç o darrer quart del segle X.

La part central de la plataforma alta, el Marge Gros, al costat mateix de l'àrea ocupada pel temple dedicat a la Mare de Déu, esdevingué el lloc ideal per disposar-hi l'altra peça clau de l'*episcopium*, el palau del bisbe. Les dades són concloents i permeten fixar amb gran precisió el moment inicial d'un procés que es consolidà ràpidament a partir d'un casal preexistent que va créixer. Sabem que l'edifici tenia patis i jardins, cuina i, almenys en algun sector, un pis (Canal *et al.*, 2003a, p. 206-208). Ben a prop es bastí, a finals del segle X, un *xenodochium* de nova planta que complementà, segons pensem, l'entrada del conjunt episcopal dins dels murs urbans (Amich i Nolla, 2011, p. 95-112).

En aquest mateix espai, al costat de Santa Maria i del futur palau episcopal, s'ha de situar la primera sinagoga de la qual tenim constància documental (Canal *et al.*, 2006, p. 10-12, fig. 2). Recordem que a la darrerria del segle IX fou instal·lada una comunitat jueva procedent de Juïgues que es podria haver afegit a altres hebreus que ja hi residirien (Canal *et al.*, 2006, p. 7-14). El lloc sinagoga no ens hauria d'estranyar; en aquells mateixos anys, constatem que jueus i cristians conviuen, sense problemes aparents, barrejats, essent uns veïns dels altres (Canal *et al.*, 2006, p. 13-14) (figures 1 i 8).

Més esparses són les notícies referents a altres sectors urbans, però no pas inexistents. Ens confirmen el manteniment de l'estructura urbana, tal com posen de manifest les excavacions, tot assenyalant l'existència de carrers orientats de nord a sud i d'est a oest, molts dels quals han desaparegut i han deixat vestigis suficientment clars per recuperar-ne la traça (Canal *et al.*, 2003a, p. 177-182).

Pel que fa als habitatges, hi ha, de moment, poques dades. Recordem la descripció superficial d'un casal del comte Borrell (*amplam domum*) que fou venut al bisbe perquè hi pogués edificar el seu palau, el segon pas vers l'entrada definitiva del conjunt episcopal dins murs, i que ocupava l'espai simbòlicament més important de l'àrea urbana (Martí, 1997, p. 160-161, doc. 130).³ A partir d'aquell moment, abans de l'any 1000, aquest conjunt havia crescut i s'havia ampliat, amb patis, jardins, cuina i un pis superior (*cenaculum*) a base de compres i permutes, deixes i donacions de casals i solars, majoritàriament de clergues (Sobrequés *et al.*, 2003, p. 489-490, doc. 556).

En altres ocasions s'esmenten *casas*, *domus*, *mansiones* que no podem saber si eren edificis amb característiques pròpies o sinònims que feia servir l'escriba. Quasi sempre s'esmenten les *curtes*, versemblantment patis o espais a celobert, que ajudaven a vertebrar les diferents dependències d'una casa, i també *solaria*, de significat més obscur i possiblement divers. Uns sondejos efectuats als números 5 i 14 del carrer d'Alemanys, al costat del portal Rufí i de la muralla meridional de la ciutat, han localitzat, respectivament, unes habitacions d'edificis carolingis. En el primer cas, un gran farciment de terra colgava una habitació romana. Dins del rebre s'havien obert tres sitges o fosses (Fuertes *et al.*, 2010, p. 303-307). En el número 14 del mateix carrer, s'identificà parcialment una cambra definida per un mur amb sòcol de pedruscall calcari unit amb fang, que es lliurava a la muralla de la ciutat. El sòl de l'estança era d'argila compactada, efectiu, i la cambra conservava una llar obrada acuradament dins del paviment a base de capes d'argila endurida pel foc i les cendres (Sagrera i Palahí, 2012, p. 287-289). És interessant constatar, a Girona, maneres de fer pròpies de la construcció d'aquesta època en altres jaciments d'aquest territori.

Convé no deixar de banda l'esplèndid mur de façana que delimita, cap a migdia, l'actual plaça dels Lledoners, d'*opus spicatum*, amb carreus monumentals de pedra sorrenca utilitzats a la cantonada, que degué pertànyer a un gran casal urbà altmedieval.

Finalment, en relació amb l'espai definit per les muralles, caldria recordar que és a partir del segle IX entrat que es començà a enterrar molt puntualment *infra*

3. Aquest document que només va veure Roig i Jalpí, al segle XVII, ha estat considerat una falsificació. No hi podem estar d'acord de cap manera, tal com hem fet constar altres vegades amb arguments molt convincents (CANAL *et al.*, 2003a, p. 206-208).

muros, a redós de Santa Maria, que acabà generant el seu propi cementiri i, molt puntualment, en el verger del castell de Gironella. En efecte, les excavacions efectuades a la Caserna d'Alemanys van permetre reconèixer tres tombes de lloses, totes similars, que dataríem en aquest moment (finals segles VIII-IX) i que proposaríem posar en relació amb els habitants del castell. No sabem si n'hi havia alguna més, però les excavacions efectuades en aquell indret fan pensar en un conjunt molt reduït que hauria funcionat abans de la institucionalització de l'enterrament parroquial (Nolla i Sagrera, 1991, p. 181-182, fig. 2 i 4-8).

Fora murs, el panorama no semblaria allunyar-se del model de la ciutat tar-doantiga, amb un sector suburbial molt actiu immediatament al costat septentrional de Sobreportes. L'església dedicada al sant màrtir, catedral en solitari a l'inici del segle IX i cocatedral més endavant, continuà essent un pol activíssim del qual sabem, en detall, molt poques coses. Les dades més fermes semblen situar un conjunt dens a redós de la basílica, sempre a ponent de l'antiga Via Augusta. L'altre costat, als peus de la muralla, s'hauria d'identificar amb el lloc de Sitjar, el vell *cellarium* lligat a la seu, que calgué traslladar, almenys parcialment, perquè es trobava massa exposat (Nolla i Palahí, 2012, p. 237-240; Nolla i Palahí, 2014a, p. 77-109). Es conserva un document de gran valor, en el qual uns testimonis, l'any 976, recorden haver escoltat l'abat Guadamir, malalt, dictar testament, i ho fan anant d'allò més general a allò més particular: «[...] in ipso burgo, in mansione Sancti Felicis martyris, in sue domo, in suo lecto [...]» (Sobrequés *et al.*, 2003, p. 386-389, doc. 435). L'ús canònic de *burgus* confirma l'existència d'un conjunt de construccions en l'estatge de Sant Feliu, on hi havia, cal suposar que entre altres edificis, el casal de l'abat (figures 1 i 5).

En l'accés cap al portal Rufí s'alçava el petit temple funerari dedicat al bisbe confessor de Tours que, ja s'ha dit, podria tenir un origen més antic, en el segle VII (Canal *et al.*, 2003a, p. 87-98; Nolla, 2014-2015, p. 133-146). Tant pel nord com pel sud, els únics punts cardinals on se situaven els camins factibles d'accés a la ciutat, s'alçaven dues esglésies, fora murs, amb poderoses relíquies que proporcionaven una sensació de seguretat que sovint era més apreciada que la d'unes poderoses muralles.

LES MURALLES CAROLÍNGIES

La descoberta d'aquestes fortificacions ha estat una aportació cabdal a la història de la ciutat i a la de Catalunya, no només per la seva importància intrínseca sinó per com ha permès d'assumir aspectes culturals, socials i tècnics que fins llavors no semblava possible ni plantejar-se. Ha servit, també, per resoldre uns problemes que semblaven insolubles sobre la cronologia de les defenses de la Força Vella que coincideixen amb el conjunt de la planta de la ciutat fundacional (figura 1).

Tots els autors que amb coneixement de causa s'havien interessat pel problema de les múltiples i consecutives fortificacions que havien existit en el recinte de la Força Vella —no ho oblidéssim pas, operatiu fins al segle XVII— havien assenyalat l'existència de restes «medievals» significatives sense, però, individualitzar-les i, ni molt menys, datar-les encara que fos a tall d'hipòtesi. El prestigi i l'interès permanent pels recintes més antics haurien estat una nosa que feia difícil tirar endavant un estudi complet i diacrònic. Calia un treball global de tot el circuit, una anàlisi acurada de les restes i un bon coneixement de la documentació medieval per intentar copsar el procés i, si era possible, identificar trams, sectors i maneres d'obrar que facilitessin continuar. Aquestes dues circumstàncies, treball de camp directament sobre el monument i domini de les fonts escrites, van fer possible, ara fa uns pocs anys, arribar a noves propostes que les excavacions arqueològiques posteriors, de gran volada, no han fet sinó confirmar (Canal *et al.*, 2003a, p. 107-153; Nolla *et al.*, 2008, p. 183-205).

Serra-Ràfols, autor conjuntament amb els seus col·laboradors del treball de camp més exigent sobre la Força Vella de Girona fins l'any 1977, considerava baixromanes no només les torres quadrangulars del costat meridional del recinte (núm. 3, 5 i 7) (figura 2), sinó també les torres cilíndriques números 4, 8, 20 i 25 (figura 2), tot i que l'excavació efectuada a l'interior de la número 8 —la torre vescomtal— no proporcionà dades significatives de cara a proposar una cronologia ferma (figura 2). Assegurava assenyadament que en el sector septentrional del recinte, més enllà de Sobreportes, devers la Gironella, no es conservaven visibles restes romanes, sinó medievals. Tanmateix, l'existència de dues torres, anomenades Cornèlia (núm. 19) i Júlia (núm. 20) (figura 2), era un fet ben estrany, atès que noms de regust tan clàssic eren difícils d'atribuir a l'edat mitjana, quan el costum arrelat i ben palès arreu era de batejar-les amb noms de marededeus, sants o arcàngels. Proposava considerar que l'origen del topònim podia trobar-se en unes torres anteriors, romanes, que caldria cercar uns quants metres cap a migdia, per on s'havia de situar la muralla més antiga (Serra-Ràfols, 1927-1931, p. 68-84; amb versió castellana, Serra-Ràfols, 1942, p. 114-135).

En la mateixa línia, Balil, molt interessat per la història de les fortificacions urbanes baiximperials d'Hispania, coneixedor del treball de Serra-Ràfols i que havia visitat sovint amb ulls crítics el recinte gironí, escrigué un valuós article on feia acurades reflexions, entre les quals la possibilitat —fou el primer de dir-ho— que la fase d'obra poligonal (*opus siliceum*) s'hagués de considerar baixrepublicana i l'estranyesa de considerar coetànies les torres circulars i les quadrangulars, pel fet de no estar situades, les primeres, en angles o punts de canvi de direcció. S'interessà, també, per l'existència, en algunes torres cilíndriques, de finestres de mig punt, ben obrades i de mides uniformes, que proposava relacionar amb la tradició poliorcètica severiana, i molt semblants a les de Lucus Augusti adaptades a l'ús de la

pila muraria. Altres li semblaven més lligades a l'ús de *ballistae*, com succeïa a les muralles aurelianes de Roma o, sense anar tan lluny, de la veïna Barcino (Balil, 1960, p. 186-187; Balil, 1961, p. 118-119).

També convé recordar les aportacions d'Oliva, que va plantejar algunes qüestions i va esbossar algunes idees que més tard s'han pogut completar i definir. Tanmateix, no fou capaç de considerar globalment el recinte, cosa que va impedir-li avançar en la direcció correcta. En efecte, tot descrivint els vestigis del sector a l'entorn de la torre número 4, cilíndrica (figura 2), «levantada después del arrasamiento de la ciudad por los bárbaros», descriu el parament del lloc, carolingi, admirablement, com ningú no ho havia fet fins aleshores, però considerant-lo baiximperial. Definia, més endavant, el tram nord de les muralles, tot fent esguard especialment de la torre Júlia (núm. 20) (figura 2), «en su mayor parte auténticamente romana por lo que han revelado las limpiezas efectuadas en las obras del citado paseo [Arqueològic] y aparecen otras torres cuadrangulares que sin duda son añadidas a la obra primitiva de fortificación» (Oliva, 1965, p. 91-92), i plantejava l'existència del recinte antic més reulat i assenyalava la presència «de tres torres o más, dos cuadrangulares y una cilíndrica central, junto al portal de San Cristóbal», no indicades en les planimetries anteriors (Oliva, 1965, p. 91-94). En un treball de síntesi posterior, resumia la seva opinió i considerava segura una fase preromana, un segon moment altimperial, una fase baixromana (torres cilíndriques) i l'existència de vestigis importants, altmedievals, que quedaven sense definir (Oliva, 1967, p. 47-48).

Val la pena tenir ben present que la història de les muralles i la de la planta de la ciutat van de bracet. L'erudit canonge Marquès, a partir de dades documentals, constata, per primera vegada, que les muralles romanes, a l'alçada de l'absis de la seu gòtica, giraven en angle recte cap a migdia i, després, novament 90° cap a llevant (Marquès Casanovas i Marquès Planagumà, 1960, p. 263-306; Marquès Casanovas, 1963, p. 123-183; Marquès Casanovas, 1968, p. 29-34). Aquesta proposta no va merèixer cap consideració i només la recollírem nosaltres, sense fer-ne gaire cas (Nolla, 1977, p. 100-103; Nolla, 1988, p. 73, n. 16 i 103).

Recorregut i descripció

Tal com constata una anàlisi detallada dels vestigis de la muralla de la Força Vella, la reforma carolíngia fou intensa i global i, en alguns trams prou llargs, de nova construcció. Aquesta obra que situem molt a finals del segle VIII afectà de dues maneres la defensa urbana: o bé reforçant-la i millorant-la, a cops radicalment, o bé bastint de noves muralles més enllà del recinte antic, amb la qual cosa s'ampliava la superfície de la ciutat per primer cop en la seva història.

El nou parament mostra una manera de fer molt marcada, cosa que facilita una bona identificació. Convé recordar, no gensmenys, que tant en els llocs on es

refeïa com en aquells en què s'alçava de bell nou, hi ha sovint petites diferències, maneres de fer molt semblants però no pas mimètiques. Hauríem, doncs, d'acceptar el que passa sempre en obres d'aquest embalum, quan diverses colles de paletes i manobres treballaven simultàniament seguint unes directrius uniformes però aplicant-les, cada grup, a la seva manera.

La muralla carolíngia és d'*opus caementicium* d'una excellent qualitat, a base de llesques de pedra calcària nummulítica de tonalitats blanques i, en menys quantitat, blaves, i de rierencs, còdols de mida mitjana aplegats a les lleres dels rius Onyar, Galligants i, sobretot, Ter, molts dels quals de granit duríssim. Externament, tant la cara exterior com la interior foren obrades disposant filades rectes de petits blocs, més llargs que amples, de mides reduïdes i amb petites variacions, que se situarien entre els 0,20-0,25 m de llarg i els 0,12-0,15 m d'alçària. Quan s'empraren rierencs, les mides són ben semblants, però l'aspecte exterior és més arrodonit (figura 3). Tampoc no és estrany l'ús de fragments de *tegulae*, *imbrices* i *testae*. L'aspecte exterior, en ambdues cares, és el d'un parament que recorda vagament l'*opus vittatum*, però amb un regust «bàrbar» (figura 3). De vegades, hom feu servir, sovint en llocs adients, blocs de sorrenca i de marbre d'aprofitament (Nolla, 2014b, p. 29-50). Destaquem que el morter d'unió és quasi imperceptible, i fa l'efecte d'un parament de pedra seca. És d'una qualitat excepcional, blanc i duríssim, i sempre el mateix en qualsevol punt del perímetre murat.

El conjunt és uniforme, tant a l'obra vista com als fonaments, potser amb un acabat més polit a partir de la banqueta de fundació. Com que ha desaparegut el sòl de l'edifici o de l'estança, només queda la rebava de calç al mur que marca la connexió del paviment amb la paret. La construcció d'aquest mur es feu amb la tècnica de l'encofrat, disposant els blocs acuradament a ambdues cares de la paret i reomplint l'interior de morter de calç i pedruscall. Altres vegades, hom feu servir taulons de fusta d'uns 0,50 m d'alçària que assenyalen les diferents tramades superposades. S'observen, en sectors diferents del recinte, petits forats uniformes i rectangulars que marquen la situació dels posts perpendiculars que aguantarien bastides que feien possible anar pujant la paret. En realitat, es tracta d'un mur doble. El gruix de l'obra, confirmat arreu del recinte, era d'uns 2 m (entre 1,95 m i 2,05 m) i, al darrere, mitjançant un espai buit d'uns 2 o 3 cm, s'alçava un altre mur idèntic, de la mateixa amplada, amb la qual cosa s'aconseguia un parament massís d'una amplada total d'uns 4 m. Sempre que era possible, la nova muralla aprofitava l'anterior, romana, d'uns 2 m d'amplada, que es refeïa tant com convenia o se n'obrava una de nova, juxtaposada, al seu darrere (2 m + 2 m) (figura 4). On la construcció no se sustentava en preexistències, se seguia la mateixa manera de fer: primer, es bastia el mur exterior i, després, l'interior. Aquesta és, doncs, una de les característiques més significatives de la fortificació carolíngia.

Només en el tram que queda entre les torres número 4 i número 5 i, sobretot, número 3 i número 4, i també número 20 (figura 2), és possible observar l'existència de merlets, prismàtics, i disposats aproximadament a 1 m de distància. També sabem que el mur del parapet tenia un gruix d'uns 0,60 m i el pas de ronda, una amplada d'uns 3,50-3,40 m. En uns punts determinats (sobretot entre les torres números 3 i 5 (figura 2)), sembla que el pas de ronda era dividit, per un graó, en dos sectors, ja que la part que es disposava sobre el mur intern era uns 10 cm més baixa. No podem saber si és estructural o conseqüència de l'evolució històrica d'aquestes muralles, ni tampoc si era un fet general o exclusiu d'aquell sector. Els llenços de la muralla i les torres eren comunicats amb portes que facilitaven la circulació dels defensors. L'accés a la muralla i a les torres s'efectuava per escales adossades a la paret interior, tal com posà de manifest l'excavació del subsòl del claustre de la seu (Nolla *et al.*, 2008, p. 80-88, fig. 65). En alguns punts ben conservats, la muralla mostra una alçària d'uns 14 m, que podríem considerar l'alçària aproximada general del recinte. Justament, a la torre número 19 (torre Júlia) (figura 2), es conserven vestigis del darrer nivell de combat, un sòl d'*opus signinum* sobre un volta parcialment destruïda d'*opus caementicium*. Sembla obra original, tot i que no ho podem assegurar. Totes les torres eren massisses des dels fonaments al primer nivell de combat.⁴

El recorregut del recinte, per fer-ne la descripció, l'efectuarem en sentit contrari a les agulles del rellotge, i començarem per la porta sud de la ciutat, punt d'entrada meridional de l'antiga Via Augusta que ja, en època carolíngia avançada, s'anomenava *porta Onnaris* (Nolla, 2010, p. 250-252), en direcció a llevant, després resseguirem el costat nord per acabar amb la cara de ponent del recinte.

Les dades segures sobre el portal de l'Areny, que ben bé en podria ser el nom antic, són escasses. Coneixem la planta de l'única torre (núm. 10) (figura 2), que no fou modificada fins a la segona meitat del segle XIV, i res més. Tanmateix, el que sabem sobre el portal de l'extrem nord, Sobreportes, podria fer-nos pensar en una refacció i un ennobliment de la part alta (*infra*). En tenim una magnífica representació pintada de cap a finals del segle XIII, procedent de la galilea del temple de Sant Vicenç de Cardona, conservada al Museu Nacional d'Art de Catalunya, que permet fer-se una bona idea general, no pas de detall, del lloc (Canal *et al.*, 2005a, p. 88-89; Canal *et al.*, 2010b, p. 102). El tram de muralla que cobria el costat de llevant, molt amagat dins de construccions modernes, s'enfila muntanya amunt en direcció al castell de Cabrera o Requesens (figures 1 i 2). De la torre número 9, imponent des de tots els punts de vista, no en sabem res (figura 2). És, de moment, inaccessible.

4. Recordem que és una característica recurrent de les torres baixromanes. Vegeu BRULET, 2006, p. 171.

Més enllà, fins a la torre número 8 (vescomtal o d'Agullana) (figura 2), la muralla antiga es troba amagada i emmascarada, i només la podem reconèixer en planta i a través del parcel·lari antic. Aquella torre (núm. 8), esplèndida, conserva totes les característiques de l'obra original. Es tracta d'un element defensiu de forma aparentment cilíndrica i, de fet, suauament troncocònica, boteruda, tal com altres torres del mateix recinte. Si l'observem des del carrer de l'Escola Pia, fora murs, se'ns mostra esvelta i elegant, mentre que si la contemplem des del pati dels antics maristes (interior), sembla rabassuda i robusta i de formes més rectes, més prismàtiques. És obra unitària, feta de cop, i s'hi va fer servir, ara i adés, blocs d'aprofitament de pedra nummulítica i de gres. El diàmetre màxim transversal a la muralla és aproximadament de 7,50 m i el perpendicular, d'uns 6,50 m, cosa que dona una idea ben clara de la seva forma poc regular. Fou excavada per Serra-Ràfols l'any 1930 i, novament, l'any 1942, tot precedint unes obres necessàries de consolidació, i va quedar ben provat que, per sota del primer nivell de combat dotat de dues grans finestres de punt rodó (figura 5), l'interior era massissat a base de pedruscall i morter de calç d'una duresa enorme. Aquesta és una altra de les característiques de l'obra carolíngia. Més endavant, patí reformes menors (Riuró, 1995, p. 89).⁵ La part superior, molt emmascarada, se'ns escapa. Convé ressaltar que les dues finestres originals eren embellides per l'alternança de dovelles negres —pedra volcànica de Sant Dalmai— i daurades —gres de Domeny-Taialà (figura 5). L'ampit de les finestres era resseguit per fora per una filada recta de blocs negres, molt visible des del pati dels maristes. Són altres peculiaritats d'aquesta muralla.

Pel que fa a les dues finestres exteriors, és bo fer observar que ambdues miren cap a migdia i cap a l'est, i que només són dues i no quatre com passa en les altres torres del recinte (figura 5). Aquest fet s'explica per la situació de la torre en un punt de brutal inflexió de l'orografia primigènia sobre la qual es disposà l'emmurallament antic (figures 1 i 2). Justament allí es trobava un desnivell de més de 10 m, cosa que feia innecessàries altres finestres per defensar un punt inabastable. En canvi, cap a sud i llevant, els desnivells i les dificultats eren menors, amb la qual cosa era del tot raonable encarar-hi els defensors.

Al costat mateix de la torre hi ha un esvoranc modern que facilita, al carrer de l'Escola Pia, travessar la muralla. Allí podem admirar les característiques de l'obra, la seva solidesa, el gruix i altres aspectes. Se'ns fa avinent com la torre troncocònica s'adossa per la part de baix a la muralla preexistent, en aquell indret la fundacional, i que, més amunt, torre i mur s'imbriquen. També podem veure l'obra interna de pedruscall i morter i la juxtaposició del parament doble.

A l'interior del pati del convent de l'Escola Pia trobem l'obra carolíngia disposada directament sobre el mur fundacional o, en molts més llocs, el tetràrquic que,

5. Noves dades, ben interessants, a NADAL i GIL (2017), p. 176-177, carta VII.

en aquell sector, es conserva notablement bé. Més cap a llevant, la muralla fa una forta inflexió de 90°, cap a migdia, per tornar a girar, molt poc després, en direcció a l'est, en angle recte (figures 1 i 2). Al mig del recorregut s'alça la torre número 7, quadrangular, explorada arqueològicament fa ben pocs anys (Sagrera i Sureda, 2008, p. 577-580) (figura 2). Aquests treballs n'han pogut fixar la cronologia amb tota seguretat i les característiques constructives. Era massissa i va fer servir abundantment grans carreus prismàtics de gres d'aprofitament, tal vegada de l'obra baiximperial. Tenia un front d'uns 7,5 m i sobresortia uns 3,80 m del llenç del mur al qual es juxtaposava.

Pel que fa al portal Rufí, no s'observen, aparentment, reformes d'aquest moment, que en canvi són molt visibles més enllà en direcció a llevant. Tanmateix, la petita torre número 6 podria haver estat refeta en aquells anys (Nolla, 2010, p. 250) (figura 2).

Al costat occidental de la torre número 5 (figura 2), diversos treballs relacionats amb les necessitats del Rectorat i el Consell Social de la Universitat de Girona han permès resseguir detalladament la poderosa fortificació i tornar a constatar el doble parament juxtaposat d'*opus caementicium*. Pel que fa a la torre quadrangular que feu servir —a les filades inferiors, grans blocs regulars de sorrenca i més amunt, macs ben tallats de calcària nummulítica d'aparença clarament baixmedieval i altres elements estranys incorporats a l'obra—, plantejava problemes cronològics tan greus que era impossible prendre un determini més o menys acceptable. Majoritàriament, se n'havia acceptat un origen baiximperial amb importants reformes de la segona meitat del segle XIV. La possibilitat d'excavar-la va resoldre totes aquestes qüestions. Queda clar que la torre és una obra baixmedieval amb fortes modificacions posteriors. La intervenció va permetre documentar, a l'interior, la muralla carolíngia, que dibuixava un angle agut molt pronunciat que feia innecessària la construcció d'una torre.

Tot el tram que hi ha entre les torres número 5 i número 3 (figures 1 i 2) conserva admirablement bé la fàbrica carolíngia, sovint des dels fonaments al pas de ronda, parament exterior i merlets. S'observen les tramades de l'encofrat que segueixen mimèticament la forta inclinació de la roca natural de llevant a ponent, els forats de les bastides, els merlets i el pas de ronda.

Entre el canvi de direcció de la muralla des del lloc que ocupa la torre número 5 i la torre del Llamp o del Telègraf Òptic (núm. 3), se'n bastí una altra, molt ben conservada, pseudocilíndrica (o troncocònica), la número 4 (figura 2), d'uns 8 m de diàmetre a la part de dalt i una alçària, ara mateix, d'uns 13 m i escaig. I tal com passava amb la número 8, acabada de descriure (*supra*), a la part baixa s'adossa a la muralla i més amunt s'hi imbrica. Era completament massissa per sota del primer nivell de combat (l'únic conservat). Com a mínim dues portes força emmassarades comunicaven la torre amb el camí de ronda de la muralla, una a llevant i

l'altra a ponent. Cara enfora estava dotada de quatre finestrals de punt rodó, disposats de tal manera que cobrien els 180° del frontal de la torre, cada un dels quals amb una llum d'uns 1,10 m i una alçària d'uns 1,30 m (figura 6). També podem observar l'alternança de dovelles negres i daurades embellint el conjunt.⁶ No podem saber si, al damunt, la torre hauria disposat d'un segon nivell de combat.

La torre número 3 (figures 1 i 2), quadrangular, refeta i modificada considerablement durant les reformes de la segona meitat del segle XIV en esdevenir la connexió entre la Força Vella i la Nova, és obra indubtablement carolíngia tal com es constata des de dins. La part inferior feu servir imponents blocs d'aprofitament, de marbre i de gres, mentre que més amunt continuava a base de llesques calcàries característiques (figura 7). A la part més alta, la cara de llevant conserva una finestra de punt rodó d'uns 1,50 m de llum i una alçària d'uns 1,55 m, que fa suposar que n'hi hauria dues o tres més en posició frontal (migdia) i una altra oberta a ponent. Hauria mesurat uns 7 m de façana i sobresortia uns 3 m de la línia de muralla.

Aquesta recerca ha permès lligar l'obra del castell de Gironella (primera menció l'any 995 (Marquès Planagumà, 1993, p. 157-159, doc. 68; Sobrequés *et al.*, 2003, p. 489-490, doc. 556)) amb la gran reforma carolíngia. Era absolutament raonable fortificar amb cura el vèrtex oriental del recinte emmurallat, pel fet de tractar-se, aparentment, del punt més feble de les defenses urbanes.

El castell carolíngi ens ofereix una planta vagament triangular que acabava, a llevant, amb una gran torre cilíndrica (núm. 1) que es desplomà molt a principis del segle XV i exigí una reconstrucció immediata. No en sabem gaires coses, només que era imponent i d'una gran alçària. Certament, la planta d'aquesta alcassaba reproduceix en petit la de Gerunda. Aquest fet hauria propiciat el nom popular del recinte, *Gerundella*, diminutiu de *Gerunda*, que acabà denominant el lloc (figures 1 i 2).

El costat meridional del castell és visible un xic arreu, més enllà de la torre número 3, on podem veure, aprofitant algun gran esvoranc, el doble parament juxtaposat. La gran torre de l'extrem (núm. 1) fou volada per l'exèrcit imperial francès quan es retirà, el 1814. Aquí i allí, s'observen enormes bocins esberlats que permeten reconèixer la qualitat de l'obra, amb l'ús d'un morter excel·lent i quasi invisible, els blocs petits i allargassats i la superposició de tramades rectes que també constatem en tot el sector de tramuntana del castell, on, tanmateix, destaca l'accés principal de la fortalesa. Es tracta d'una porta en arc de mig punt del qual manquen unes quantes dovelles, que adquireix tota la preeminència del món perquè fa servir blocs de sorrenca aparentment d'aprofitament. La dignitat, la

6. L'any 1974, en una intervenció de Belles Arts en la muralla, hom canvia les poques dovelles originals conservades per unes de noves, les que avui mateix podem observar. En fotografies antigues es poden veure les peces originals.

bellesa i el contrast d'aquells carreus grans, regulars, ben tallats i adaptats amb cura al lloc que havien d'ocupar, contrasten admirablement sobre el parament gris/blanc del mur on s'insereix la porta. Damunt de l'extradós, observem un retall rectangular, regular, que posa de manifest el robatori d'una inscripció monumental que coronava la porta on, versemblantment, es recordava el nom del comitent (figura 8). Se situava en un canvi de direcció de la muralla oberta a un estret camí que la resseguia pel nord i que s'abocava de seguida sobre el curs del Galligants, molts metres ensota. La porta exterior fou paredada durant el setge de 1808 i així continua. Més endins, s'observa un passadís estret i un accés fàcil de defensar en baioneta. Els darrers treballs arqueològics a l'interior de la Gironella fan raonable pensar que la porta del castell no seria altra cosa que el trasllat de la porta urbana tetràrquica quan desaparegué en bastir-se l'alcassaba carolíngia (Vivó i Palahí, 2011, p. 75-94).

Des d'aquí i en direcció a ponent, podem continuar resseguint aquesta obra imponent sense massa dificultats. Un nou pany de mur idèntic ens porta fins a un canvi de direcció de 90° i vers una torre, molt emmascarada (núm. 26), de forma quadrangular, d'uns 5,60 m de façana i que sobresortia uns 2 m (figures 1 i 2), i després la torre número 25, aparentment semicircular, també massissa, molt tocada pels fets bèl·lics de 1808 i 1809. Té un diàmetre inferior d'uns 7,54 m i, en origen, hauria estat circular (figures 1 i 2). Més enllà, es conserven les restes d'una gran torre rectangular, molt poderosa però molt arrasada (núm. 24), de 9,20 m de façana i que en sortien 3 de la línia del mur (figures 1 i 2). Dins del portal de Sant Cristòfol, edificat poc després de la Guerra de Successió, trobem una altra torre (núm. 23), retallada i amb prou feines perceptible, completament massissa fins on es conserva i d'un diàmetre aproximat d'uns 7,56 m, que permet deduir el traçat del recinte urbà en aquest sector, que coincidiria amb l'eixample carolingi (figures 1 i 2).

Entre la torre número 23 i la número 22, les obres del portal de Sant Cristòfol, extenses, fan difícil seguir-ne el rastre (figures 1 i 2). Més enllà de la torre número 22, molt malmenada i molt poc explorada, d'uns 3,10 m frontals i que sobresortia uns 3 m del llenç, tornem a retrobar-la amb tota la seva esplendor i en un bon estat de conservació (figures 1 i 2).

La número 21, també rectangular, té l'interès d'haver utilitzat a bastament en la seva confecció, ultra algun gran carreu de gres típicament romà, rierencs granítics de to vermellós que li confereixen una personalitat considerable (figures 1 i 2). És, no cal dir-ho, una característica subtil ja que, en tots els altres aspectes, és ben igual a tot el recinte; una prova més del treball de colles diferents bastint una mateixa obra. Conserva suficients indicis de l'existència de dues estances sobreposades, una de les quals, la més alta, és possible que constituís el cim del conjunt, tot i que tampoc no seria estrany suposar l'existència d'un altell que coronés la torre

(figura 9). Si això fos cert, ens trobaríem, tal com veurem de seguida en descriure la torre següent (núm. 20), amb l'existència de dues estances intermèdies i una terrassa superior, cosa que oferiria tres nivells de combat als defensors. Recordem que aquesta torre, que se situa en un punt amb un desnivell creixent molt fort de llevant cap a ponent, servia per solucionar, des de dins, la circulació entre el costat est i l'oest del recinte defensiu, tot salvant un desnivell de més de 2 m. S'entrava a peu pla a l'estança inferior de la torre, venint de ponent, i de l'altre costat, en canvi, s'accedia directament a l'estança del mig; una escala de mà interior feia possible pujar i baixar sense dificultats. L'accés al terrat només era factible des de dins, mitjançant una altra escala de fusta i a través d'una trapa obrada al sòl de fusta (figura 9). La sala inferior oferia als defensors tres finestrals de punt rodó oberts a la cara gran de la torre (nord) i un a cada costat curt (est i oest). Se'n conserva un, en molt bon estat, on s'observa l'ús característic de dovelles negres i daurades d'uns 20 cm de llargària i amb una llum, a l'ampit, d'uns 1,09 m i una alçària màxima d'uns 1,30 m. Al mur septentrional de la torre s'han conservat els encaixos equidistants i uniformes de l'embigat de fusta que sostenia el pis del damunt, el sòl de l'estança de dalt que coincidia pràcticament amb la part més alta de la finestra. Precisament, en aquesta cambra alta podem contemplar tres finestres paredades, dues obertes al mur nord i l'altra a la paret oriental. Mesuren, les frontals, 0,90 m de llum, amb una alçària d'1 m; la lateral mostra una amplada d'1,07 m i una alçària d'entre 1,20 m i 1,30 m. Tot fa pensar que, com a baix, les finestres serien tres de frontals i una a cada un dels costats curts. Els murs de la torre mesuraven 0,60 m de gruix i, tant a una sala com a l'altra, els ampits de les finestres se situaven a uns 0,80 m del paviment. Oferia un front exterior d'uns 7,60 m.

Entre aquesta torre (núm. 21) i la número 19, es conserva i es contempla, en tota la seva esplendor, l'obra carolíngia (figures 1 i 2). Destaca, magnífica, la torre número 20, coneguda popularment com a Júlia, de planta circular (figures 1 i 2). Exteriorment tan sencera com les números 8 i 4, posa de manifest, com en pocs llocs, les peculiaritats de la fàbrica imperial, la forma bombada i més troncocònica que cilíndrica, l'existència de dues sales interiors, amb tres finestrals ben conservats i un que podem restituir amagat per una obra tardana afegida a la muralla, en la més alta. Són de punt rodó i decorats amb dovelles bicolors, i dos defensaven el davant de la muralla i, els altres dos, els costats de llevant i de ponent (figura 10). La sala inferior presenta, actualment, dues grans finestres com les descrites i indicis d'una tercera, emmascarada, cap a occident. Els afegitons moderns que afectaren el costat est de la torre potser amagarien una quarta finestra. S'observen, també, per dins i per fora, els merlets originals amagats per obres posteriors i els vestigis d'una volta d'*opus caementicium* amb recobriment d'una capa d'*opus signinum* sòlida i ferma, que constituïa el paviment del seu terrat. Circular en origen,

fou seccionada, de dalt a baix, al segle XII, per fer-hi encaixar l'angle nord-est del claustre romànic de la seu.

Més cap a l'oest, es localitza l'anomenada torre Cornèlia (núm. 19), imponent des de molts punts de vista (figures 1 i 2). Ara mateix no és altra cosa que una potentíssima obra cilíndrica germana de les que defensaven Sobreportes, 70 m més enllà. La data i les circumstàncies de la seva construcció ens són ben conegudes —1362— gràcies a l'existència d'una làpida original encastada dins de l'obra (Marquès Casanovas, 1963, p. 139-142). Admirablement disposada sobre un angle agut pronunciadíssim del recinte de la Força Vella, semblava que n'amagava una d'anterior, la carolíngia. Les excavacions arqueològiques efectuades per la part de dins, l'any 2001, en les estances que aguanten el costat occidental del claustre i museu de la catedral han permès trobar la vella torre. Després d'aquells treballs, quedava clar que tot allò que s'observa per damunt del sòl correspon a les reformes de 1362 i posteriors. En bastir-se la nova torre, l'anterior fou retallada i una part serví de basament quadrangular intern de l'obra cilíndrica, cosa que permetia, simultàniament, guanyar espai intern, ja que s'eliminava una part de l'obra franca que es conserva en molt bon estat a nivell de fonaments i dibuixa una estructura interior, endins de la muralla, a la qual es juxtaposa, de planta lleugerament trapezoïdal de mides considerables: uns 6,5 m la cara de migdia i uns 6 m la de llevant. És d'*opus caementicium*, de gran duresa, i conserva part de la paret vista —uns 0,60-0,70 m— per damunt d'una banqueta molt remarcada. El fonament pròpiament dit, menys polit externament, profunditzava fins a la roca. Era molt interessant poder observar en un racó que no es veïé afectat per obres posteriors, al costat de tramuntana, com la torre interna es juxtaposava a la muralla, de 2 m d'amplada, tot deixant un espai buit d'uns 2-2,5 cm, tal com era costum de fer quan hom doblava el mur (*supra*). El que no podem saber, per ara, era com continuava exteriorment la torre. Queda clar, però, que no es tractaria d'un baluard, sinó d'una autèntica torre, tal com confirmaria la documentació medieval que l'esmenta clarament, el 1318, com a torre Cornèlia, una mica més de quaranta anys abans de l'inici de la construcció de l'actual. El fet que en alguns pergamins antics que fan referència a aquest sector s'esmenti en singular la *turris rotonda*, que es refereix amb tota seguretat a la Júlia (núm. 20) (figures 1 i 2), obliga a pensar que la número 19 era quadrangular o, més improbable, poligonal.

Els noms de *Júlia* i *Cornèlia* que reben ara mateix aquestes dues torres han estat, de sempre, motiu de comentari i discussió, atès el fet sorprenent que resulta l'ús de noms clàssics, plenament romans, per batejar sectors dinàmics de la defensa urbana, quan durant tota l'edat mitjana el costum era fer servir noms de sants, arcàngels combatius i marededeus. Això havia fet pensar en l'antiguitat d'aquells topònims. Els defensors d'una cronologia medieval per a aquest tram de muralla suposaven que aquells noms no haurien fet altra cosa que conser-

var-ne uns d'antics, d'unes torres anteriors situades en la proximitat i substituïdes. Potser sí o potser no. No ho sabem. Tanmateix, cal deixar clar que el nom de *Cornèlia* és com a mínim medieval, de molt a principis del segle XIV. D'abans no en sabem res. Nogensmenys, no deixa de ser curiós que portés aquest nom en una època en què és poc probable que hagués estat batejada d'aquesta manera. La cosa, raonablement, devia venir de molt endarrere. La torre Júlia és un cas diferent: no documentem el nom popular fins al segle XX i no en coneixem la seva gènesi.

La muralla, més o menys afectada, la resseguim prou bé entre la torre número 19 i el punt d'inflexió que el recinte urbà prenia uns quants metres més enllà, quan tomba en angle recte i es dirigeix, sense canviar de direcció, cap a ponent (figures 1 i 2). Dins del subsòl de l'antiga sala capitular es conserva prou bé, masegada en altura per permetre el recolzament de la gran volta de canó que havia de sostenir aquelles estances o per l'obertura tardana de grans finestral. Aquí constatem el gruix característic de 4 m (2 m + 2 m) (figura 4).

Recentment (2001), s'ha identificat una altra torre carolíngia quadrangular (núm. 18) a l'interior de l'immoble més oriental del Cor de Maria, ara propietat del capítol (figures 1 i 2). Es tracta d'una obra massissa completament amagada per construccions posteriors, obrada amb pedruscall petit i divers i molt bon morter de calç, d'uns 6 m de façana (tramuntana) i que sobresortia uns 3 m. Aquesta defensa avançada donava seguretat a un llarg tram recte entre la torre oriental de Sobreportes (núm. 17) i la inflexió de la muralla cap a tramuntana (figures 1 i 2). Cal recordar que ens és coneguda, d'ençà 1067, com la torre del casal de Pere Blitguer (Martí, 1997, p. 339-340, doc. 328), i novament esmentada el 1096 (Martí, 1997, p. 475-476, doc. 464) i el 1154 (Arxiu de la Catedral de Girona, *Repertori Pontich*, vol. I, núm. 273) (Canal *et al.*, 2003a, p. 138-139).

En el sector urbà del Cor de Maria és més difícil observar en detall els paraments, tot i que sembla que aquí i allí l'obra carolíngia fou tan important com arreu, tal com podem observar a l'entorn de Sobreportes, on damunt les restes romanes s'observa l'obra franca (figures 1 i 2).

Els grans treballs endegats l'any 1971 a Casa Pastors van permetre explorar arqueològicament alguns sectors de l'antic casal i documentar vestigis diversos i interessants que l'obra anava posant al descobert. Així, doncs, en explorar-se l'interior de la torre número 16, la del costat occidental de Sobreportes (figures 1 i 2), hom descobrí, dins de la torre circular, la quadrangular d'origen baiximperial. Tal com recollia el diari d'excavació, al damunt dels grans blocs prismàtics del parament d'*opus quadratum* de l'obra romana, s'observava la continuació, a sobre, d'un parament sòlid i uniforme de blocs de pedra calcària amb algun rierenc, units amb un magnífic morter de calç. Al mig, es conservava una filada ben recta de pedra negra volcànica. Al costat occidental s'hi havien afegit uns

blocs prismàtics de base trapezoïdal que modificaven la planta de la torre. Aleshores no fou possible interpretar aquestes dades (Nolla *et al.*, 2008, p. 30-31, fig. 17 i 18). Aquests poderosos indicis fan possible suposar una reforma important de l'accés nord de la ciutat que no només la feu més potent, sinó més imponent (figura 11).

El costat occidental del recinte urbà es troba afectadíssim per les continuades obres efectuades, d'ençà del segle XVI, per aquelles famílies que habitaven la banda de llevant de l'actual carrer de Ballesteries i, també, des de l'altre costat, la banda de ponent del carrer de la Força. Diverses troballes inesperades i un coneixement més acurat d'aquells immobles permeten copsar, en tota la seva grandesa, l'obra carolíngia que, en aquest sector, ultrapassà, fins i tot, tota mesura (figures 1 i 2). En efecte, el descobriment absolutament inesperat de la part original de la torre número 12, en el número 26 del carrer de Ballesteries, va permetre començar a entendre les contundents reformes que els constructors carolíngis efectuaren en aquest sector (Nolla, Palahí i Vivó, 2004, p. 335-340). Només coneixem, i encara parcialment, la cara nord d'aquella defensa avançada, que es troba molt ben conservada des de baix de tot fins a un xic més de 10 m d'alçària. Sobre el subsòl rocós es va preparar, amb morter de calç i pedruscall, la base damunt la qual es disposà la primera filada de grans carreus d'aprofitament de pedra sorrenca. En tenia nou en total, i conformava un parament d'*opus quadratum* pseudoisòdom, amb els blocs disposats a trencajunts i, de tant en tant, algun de través per lligar més sòlidament el nucli interior d'*opus caementicium* amb l'exterior. Per sobre, l'obra continuava d'una manera característica, a base de pedres més petites i ben tallades, obrades amb encofrat (figura 12). S'observen diferents tramades, uniformes, unes damunt de les altres, i l'existència d'orificis, allí on pertocava, on s'encaixaven els posts de les bastides i de sosteniment dels taulons de l'encofrat. S'observava prou bé, malgrat l'agressió continuada de la muralla en aquest sector, com la torre s'hi adossava a la part inferior i s'hi imbricava més amunt.

Aquest descobriment va fer possible entendre la torre número 13, de més cap al nord (figures 1 i 2) que, refeta a consciència a la baixa edat mitjana, ha de ser considerada d'origen carolíngi tal com, amb moltes possibilitats, totes les altres d'aquest mateix tram (Casas, Vivó i Nolla, 2014, p. 51-64).

Recordem que, tal com es posava de manifest a l'interior de la torre número 13, la muralla romana es disposava al damunt d'un notable desnivell d'uns 10 m, que separava el curs de l'Onyar d'aquella primera terrassa (figures 1 i 2). És cert que en direcció a migdia l'alçària minvava, però sempre devia ser suficient per bastir les defenses urbanes al seu damunt. L'obra carolíngia es disposava al davant d'aquell penya-segat, una solució costosa que exigia refer de cap i de nou tot aquell sector d'uns 250 m amb una alçària considerable. D'entrada, no podíem entendre aquella decisió.

Generalitats

A partir d'alguns elements conservats d'aquesta muralla, pot ser bo intentar entendre l'obra des d'un punt de vista poliorcètic, però també des d'una òptica simbòlica, en constatar, a través de diversos detalls, l'enorme prestigi que despremia la contemplació de torres, murs i portes d'una obra costosa de bastir i de mantenir que deia molt de la ciutat i dels seus habitants.

Pel que fa al tema de les portes, el circuit carolingi en disposava de tres de principals i dues (o tres) de secundàries (figura 1). Les tres grans coincideixen amb les d'època romana: Sobreportes, protegida per dues parelles de torres geminades quadrangulars i monumentalitzada durant aquesta reforma (Nolla, 2010, p. 247-248), i la porta de l'Onyar (o meridional), menys coneguda (Nolla, 2010, p. 250-252). Es trobaven a un extrem i a l'altre del tram de via clos dins murs. La tercera era el portal Rufí, sobre el mur de migdia, que posava en contacte la plataforma alta de la ciutat amb el món. Aparentment, no sembla gaire modificada (Nolla, 2010, p. 250).

La del castell de Gironella l'hauríem de considerar mixta: aprofitava íntegrament l'obra tetràrquica però l'encastava en un mur obrat de nou (*supra*) (Nolla *et al.*, 1989, p. 111-130, fig. 12 i 13; Canal *et al.*, 2003a, p. 125-130, fig. 35, 38, 39 i 42; Vivó i Palahí, 2011, p. 75-94). No és, tanmateix, una porta urbana, atès que menava exclusivament a la poderosa alcassaba (figura 8).

Sabem de l'existència, en el sector de la capella de Sant Cristòfol, d'una portella, però en cronologies força més avançades. Fou obra carolíngia o s'obrí més tard? Caldria explorar el lloc arqueològicament per treure'n l'aigua clara.

La darrera, finalment, obria cap a llevant i era una autèntica porta urbana, anomenada de la Canònica en època medieval, i que substituïa la que hem batejat, després de descobrir-la, porta del Fòrum (figures 1 i 2), probablement fundacional, i que quedava sota la protecció de la torre Cornèlia (núm. 19) (Nolla, 2010, p. 248-249) (figures 1 i 2).

L'alçària de la muralla, ja ho hem anat veient, se situaria entre els 13 i els 15 m. El pas de ronda constava del mur protector d'1 m d'alçària i uns 0,60 m d'amplada, i un amplíssim passadís de circulació d'uns 3,40 m. Aproximadament a cada metre es disposava un poderós merlet prismàtic. Caixes d'escala adossades interiorment al mur feien possible l'accés al pas de ronda i a les torres, totes dotades, per força, de portes a un costat i a l'altre que feien possible la circulació en totes direccions. Aquestes obres de flanqueig eren interiorment massisses, amb un farciment de pedres i morter de calç, ben obrat i molt dur. Podien tenir d'un a tres nivells de combat i, en general, no sobresortien gaire de la línia de muralla (uns 3 m). Les finestres eren grans per facilitar l'acció dels defensors en cas de setge i sempre amb la mateixa forma, d'arc de punt rodó. Eren altes, d'uns 1,30 m, i de

certa amplada, amb llums de fins a 1,10 m, dovellades, fent servir peces d'uns 0,20 m d'alçària, alternades de color negre (pedra volcànica) i de color groc/daurat (gres).⁷ Com és obvi, ho constatem tant en torres quadrangulars com cilíndriques. En les primeres, la distribució interior seria la següent: dues finestres obertes en el mur frontal i una a cada un dels murs laterals, assegurant el domini visual absolut del lloc. En les altres, la solució és semblant obrint-les de tal manera que controlaven un arc de 180°. Només en una ocasió —torre número 8— es proposà una altra ordenació. La cambra de combat era dotada de dues finestres que s'obren en l'espai que correspon als 90° més orientals del front de la torre, sense preocupar-se de la defensa del costat occidental. En aquest cas, cal dir que els constructors es van adaptar raonablement a la topografia de l'indret, on un fortíssim desnivell de molts metres feia innecessari cap tipus d'obertura defensiva ja que no era accessible. No hem trobat indicis de batiportes o altres elements defensius que protegissin els defensors dels trets dels atacants. Aquestes finestres foren valorades ja d'antic i considerades un dels arguments a l'hora de proposar una cronologia baiximperial al conjunt, perquè se'ls va suposar una funció lligada directament a la presència teòrica de *ballistae*. Pot ser útil i entenedor repassar les consideracions expressades per Balil, bon coneixedor de la poliorcètica romana i que s'interessà vivament per aquestes qüestions en moments diferents de la seva vida. En un article publicat l'any 1960, escrivia, tot parlant de la Força Vella gironina:

Finalmente, otro punto de interés es el estudio de los ventanales. En el sector de la muralla conservada en el interior de la vieja universidad, les Àligues, aparecen grandes ventanales [s'està referint a la nostra torre núm. 4] comparables a los que aparecen en fortificaciones de tradición severiana y, concretamente, en la de Lugo. Si estos ventanales de planta circular del sector de Alemanes no corresponden a modificaciones tardías, quizás pueda suponerseles igual destinación que las ventanas de las murallas de Lugo y que Richmond atribuía a una concepción defensiva del viejo estilo, basada aún en la tradición y el equipo alto imperial que atendía básicamente al uso de los *pila muraria*. Por el contrario, el ventanal de la torre angular de planta circular de la casa Agullana [la

7. L'alternança de dovelles de dos colors en obres defensives se'ns fa evident a la Gàl·lia del baix Imperi. Recordem els exemples que ens ofereix JOHNSON (1983, p. 37-40, fig. 13 i 14 i les fotos núm. 1-3 i 9-10, entre les p. 112 i 113), on constatem, també, l'ús de dibuixos de colors (línies, triangles...) embellint l'exterior dels murs d'una manera ben senzilla i eficaç. Molt més interessant, per la proximitat geogràfica i cultural, és la presència de solucions similars a les gironines en els sectors més ben conservats i més antics de les muralles de Carcassona, la datació tardoantiga de les quals és segura, però que de moment no s'ha pogut fixar amb més precisió entre qui les fa de cap al 300 i qui defensa una cronologia visigoda. Podeu veure, sobre aquesta qüestió, BRUAND, 1973, p. 496-515; BRUAND, 1982, p. 29-37; FEVRIER, 1989, p. 65-68.

nostra torre núm. 8], si en ella concurren las salvedades ya expuestas, corresponden al tipo de ventanales concebidos como aspilleras de *balistae* propias de las fortificaciones aurelianas y que aparecen en las murallas de *Barcino* (Balil, 1960, p. 186-187).

Semblantment opinava en l'estudi sobre les muralles de la ciutat comtal (Balil, 1961, p. 118-119), en què feia aquesta consideració general que és bo de recordar: «Gerunda, dentro de las múltiples reutilizaciones y añadidos, parece aproximarse a las fortificaciones galas» (Balil, 1961, p. 129). Les coses que ara sabem permeten valorar com es mereixen aquestes consideracions. Recordem, però, que en general —i no podia ser de cap altra manera— són trets característics de les obres de fortificació baiximperial (Brulet, 2006, p. 156-176).

Queda clar que una torre i l'altra (núm. 4 i 8) (figures 1 i 2) són coetànies i, de fet, ara sabem que no hi ha diferències significatives entre unes finestres i les altres i que totes tenen mides molt semblants (entre 0,90 i 1,52 m d'amplada i entre 1 i 1,55 m d'alçària). Som de l'opinió que les torres carolíngies foren bastides pensant en l'ús de ginys capaços de disparar dards i, potser, bales de pedra de mides reduïdes, situats en les cambres interiors. Queda per considerar —amb indicis a la torre número 20— la possibilitat de disposar aquesta artilleria al cim del baluard, a la terrassa. En aquest cas, atesos els problemes que la humitat creava sobre el bon funcionament d'aquelles peces, hauríem de suposar l'existència d'un sostre cobert amb teules. Recordem que com més amunt es disposaven aquests ginys, més allargaven la distància que podien recórrer els projectils, amb la qual cosa s'aconseguien, també, angles diferents a l'hora de disparar.⁸ L'ús de màquines de guerra sofisticades en aquells anys és un fet ben documentat.⁹

La datació del conjunt

Després de les grans excavacions efectuades l'any 2001 al subsòl de l'ala oest del claustre i de la sala capitular de la seu, tenim una datació precisa d'aquella obra defensiva que, en aquell sector, corresponia a l'eixample urbà cap a tramuntana (Nolla *et al.*, 2008, p. 64-80). Abans, però, ja havíem fet servir altres indicis per considerar d'aquella època els nous murs i el primer eixample urbà: dos textos que haurien estat el punt de partida d'aquestes elucubracions. El primer de tots és la venda d'un casal que el comte Borrell II tenia a Girona, al costat mateix de la

8. Filó de Bizanci, *Sintaxi mecànica*, v, A, 67-70; HELLMANN, 2010, p. 329-330; BURCH, NOLLA i SAGRERA, 2011, p. 167, fig. 6.2.

9. S'apleguen unes quantes dades que cal circumscriure en aquests mateixos anys a CANAL *et al.*, 2003a, p. 145, n. 31 i 32.

catedral de Santa Maria. L'any 988 —tres anys després de la captura i el saqueig de Barcelona per Almasor— el venia al bisbe Gotmar, el qual havia decidit «fer entrar» el palau episcopal dins murs (Martí, 1997, p. 160-161, doc. 130), una operació de llarg abast que hauria iniciat Carlemany. En aquell contracte es parla del *murus uetus* que en les afrontacions queda a llevant del casal, cosa que modifica un error del copista que es troba en l'encapçalament del document («extra murum ueterum iam ualde dirutum ipsius ciuitatis»). Aquest *murus uetus* va fer pensar moltíssim Marquès (Marquès Casanovas i Marquès Planagumà, 1960, p. 263-306; Marquès Casanovas, 1963, p. 123-183; Marquès Casanovas, 1968, p. 29-34) i ningú, començant per nosaltres mateixos, no ho va saber valorar com convenia (Nolla, 1977, p. 100-103; Nolla, 1988, p. 73, n. 106 i 103, fig. 2). Quedava clar que es referia a una muralla (*murus* en la documentació medieval) i, també, que si era *uetus* volia dir que n'hi havia una altra de nova. Se'ns feia evident que aquell mur antic i mig desmantellat circulava de sud a nord, tal com recordava l'afrontació. S'estava referint a la muralla fundacional modificada al baix Imperi? Era una possibilitat. Una altra seria suposar l'existència d'una altra muralla desconeguda, obrada en posterioritat al 300. Podíem, doncs, deduir l'existència abans de l'any 1000 de tres recintes, el fundacional, el tetràrquic i un altre d'anterior al 988 que havia modificat, com a mínim, una part important del perímetre urbà. Recordem, també, que és en aquells mateixos anys que s'esmenta per primera vegada, com una realitat assumida, el *castrum Gerundellae* (any 995).

L'altra notícia que ens ajudà a aclarir aquest procés és la donació que feren la comtessa Ermessenda i el seu fill, Berenguer Ramon I, a la seu de Girona, l'any 1020, de diversos béns. Cedien «ex alode nostro» que tenien «infra muros predictae ciuitate Gerunda, ipsa turre rotunda cum ipsos muros que sunt ex utraque parte in circuitu de ipsa turre et cum ipso casale uel curte qui est ante ipsa turre rotunda, qui afrontat predictus alodius uel turre cum muribus siue parietibus». En les afrontacions queda clara la localització del lloc i l'existència d'unes cases presbiterials, del cementiri i de Santa Maria i, més enllà, de torre i murs, d'alous i vinyes de la comtessa i el seu fill (Marquès Planagumà, 1993, p. 184-185, doc. 80). El casal obsequiat esdevindria el punt de partida del dormitori de la canònica, i la torre rodona i els murs de l'entorn passaven a dependre de la seu. La *turris rotunda* només pot ser la nostra torre número 20, cosa que ens permetria deduir que tot el tram de muralla (amb la torre rodona) que hem definit com a carolingi i que no és ni el fundacional ni el baiximperial, correspondria al tercer circuit deduït a partir del contracte de compravenda entre Borrell II i Gotmar (figures 1 i 2).

Calia, a partir d'aquest moment, intentar fixar un moment adequat per a aquella obra entre el segle iv i els darrers anys del segle x.

Una primera notícia important de tipus bèl·lic i molt ben documentada era la referència a l'atac ferotge que patí Girona l'any 793, vuit anys després d'entrar a

formar part del regne dels francs, per part de les tropes andalusines de l'emir Hisham I que comandava el general Abd-al-Malik ibn Mugit. No cal entrar en detalls, ben explicats en altres llocs,¹⁰ però les fonts àrabs, molt més explícites, parlen de la duresa del setge i de la seva intensitat, i de l'ús sovintejat de màquines de guerra. I, tanmateix, sabem del cert que no pogueren prendre la ciutat, atès que no era l'objectiu de l'algarada, que continuà cap al nord amb gran èxit per retornar per la vall del Segre, a finals d'estiu, amb tant botí i presoners com no s'havia vist mai. Algunes de les cròniques que parlen d'aquell setge acaben recordant que deixà molt malmeses les defenses urbanes.

Aquestes defenses de flanqueig s'adossaven a la muralla a la part inferior i s'imbricaven a les parts més altes lligant la part exterior amb el parament extern i l'interior amb el de dins. Aquest sistema, que ajuda a definir i individualitzar aquesta muralla, convertia el parament urbà, de fet, en doble. Aquesta circumstància tenia una resposta excel·lent davant l'ús dels ariets i contra les catapultes llançadores de pedres (almanjanecs, manganells...).

La gran quantitat de torres, quadrangulars i circulars, enormement sòlides mostra amb tota claredat la potència d'una obra costosa però de gran eficàcia. Deixant de banda la incorporació a les noves defenses de les torres tetràriques (núm. 6, 10, 16 i 17) (figures 1 i 2), el nou recinte n'incorporà unes quantes més (núm. 1, 3, 4, 7, 8, 9, 12, 13, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 i 25 i, possiblement les núm. 11, 14 i 15) (figures 1 i 2). Pel que fa a les noves, no semblen seguir una disposició determinada, tot i que és possible que la tria tingués una motivació. La número 1, imponent des de tots els punts de vista (figures 1 i 2), que havia de defensar el vèrtex de llevant de la ciutat que queda per sota dels contraforts muntanyosos de més enllà, era cilíndrica i de grans dimensions per poder acomplir sense dificultats la tasca encomanada. Recordem que els enginyers antics recordaven que les torres circulars eren més resistents i més eficaces que les quadrangulars, tot i que més lentes d'edificar i considerablement més cares. Les altres, les trobem tant al pany de tramuntana, tres (núm. 25, 23, 20) (figures 1 i 2), com al sector de migdia, dues (núm. 4 i 8) (figures 1 i 2), i respondrien a unes necessitats que no ens són conegudes.

La disposició i el nombre d'aquests elements de flanqueig asseguraven una defensa eficaç aprofitant la proximitat entre les unes i les altres i els canvis sobtats de direcció del llenç, cosa que permetia dominar un hipotètic atacant mitjançant un foc creuat amb bons resultats. Al tram nord, les distàncies entre torres són les següents: entre la torre número 1 i el primer canvi abrupte de direcció del mur, on

10. Sobre aquest atac podeu consultar ABADAL (cur., 1986, p. 84-85), que en la nota 84 aplega totes les fonts carolíngies i àrabs conegudes fins aquell moment. Afegim-hi CANAL *et al.*, 2003a, p. 14; NOLLA *et al.*, 2008, p. 200-202.

trobem la porta del *castrum Gerundellae*, hi ha una distància de poc més de 40 m. Després, trobem un tram recte d'uns 21 m, per girar de cop 90° cap a migdia, i 4 m després, tornar a girar novament en angle recte cap a ponent, en un recorregut d'uns 17 m fins a arribar a la torre quadrangular número 26; més cap a ponent, trobem un tram recte d'uns 13 m i, novament, un canvi de direcció fins a la torre número 25, d'uns 10 m de llarg, i d'allí uns 19 m, fins a arribar a la gran torre rectangular número 24. Entre aquesta i la torre cilíndrica número 23, hi ha 15 m rectes, i fins a la número 22, entre 30 i 35 m, amb el benentès que tota aquella zona fou a bastament modificada per la construcció del portal de Sant Cristòfol, després de la Guerra de Successió. Entre les torres quadrangulars números 22 i 21, comptem uns 15 m, i entre aquesta darrera i la següent (núm. 20), cilíndrica, uns 25 m, que és la mateixa distància que hi ha entre les torres Júlia (núm. 20) i Cornèlia (núm. 19). En aquell punt la muralla tornava a girar en angle recte cap al sud, amb un recorregut d'uns 30 m sense cap torre i, novament, un altre gir de 90° cap a l'oest. Des d'aquí a la torre número 18, quadrangular, uns 10 m, i una quinzena fins a Sobreportes (torre núm. 17). Entre la porta i l'inici del tram occidental de la muralla, entre 25 i 30 m.

Pel que fa al costat meridional, les disposicions són aquestes: entre la torre número 1 i el canvi de direcció del mur, uns 32 m, i entre aquest i la torre número 3, uns 17 m. La distància amb la torre de cap a ponent (núm. 4) és d'uns 20 m, i d'aquí a la nova inflexió del mur (lloc que ocupa la torre núm. 5, baixmedieval), 25 m. Hi ha, a continuació, un tram poc conegut, molt emmascarat per un seguit d'edificis que s'hi ha sobreposat, d'entre 65 i 70 m, on no observem vestigis de torres ni canvis sobtats de la direcció del mur. Després, la pseudotorre número 6, que defensava directament el portal Rufí, que es troba a 15 m de la torre número 7, quadrangular. Trobem, a continuació, un tram recte d'uns 18 m fins a arribar al gir de la muralla cap a nord on, després de recórrer uns 10 m, torna a girar en direcció sud-oest. Aquest llenç, d'uns 40 m, acaba a la torre número 8, que es relliga amb la número 9, amb un altre recorregut recte d'una altra quarantena de metres. A partir d'aquí, la muralla tomba cap al portal de l'Onyar (torre núm. 10), molt amagat dins les construccions actuals, d'uns 40 m.

A partir d'aquesta informació, podem constatar que al tram septentrional del mur, entre les torres número 1 i número 19, amb uns 300 m de recorregut, amb vuit torres i alguns forts canvis de direcció del mur, li correspondria un punt eficaç de defensa cada 27 m. Pel costat de migdia, fins a la torre número 9, amb un recorregut, també, d'uns 300 m, comptem set torres i sis canvis abruptes de direcció; ens assenyalen una distància mitjana d'uns 23 m entre dos punts de defensa activa. Si considerem els 600 m conjuntament, el resultat és que cada 25 m hi havia o bé una torre o bé un angle abrupte, un canvi sobtat de direcció del mur. Aquesta evidència dona una idea perfecta de la potència de foc de la

muralla carolíngia, on cada torre o canvi de direcció cobria només una distància d'uns 12,5 m.¹¹

LA CREACIÓ DE SANTA MARIA I L'ENTRADA DEL CONJUNT EPISCOPAL DINS DELS MURS URBANS

Segons totes les dades que controlem, prou valuoses, sembla fora de dubte que quan es produí la integració de Gerunda al regne dels francs, l'*episcopium* es trobava fora murs, a l'àrea de Sant Feliu, immediatament al nord de la porta septentrional del conjunt urbà que coneixem, des del segle XII, amb el nom de Sobreportes, tot i que des de l'any 893 se'n parla explícitament (Nolla, 2010, p. 247-248). Uns decennis després d'aquell canvi de situació política, es fa referència a la catedral de Santa Maria dins dels murs de la ciutat en el lloc que havia ocupat la plataforma religiosa del fòrum urbà. Apareix com a cocatedral, compartida aquella categoria amb la basílica dedicada al màrtir Feliu, més enllà de la muralla i a molt poca distància (figures 1 i 13). Abans del 842 (Marquès Planagumà, 1993, p. 62-64, doc. 5; Sobrequés *et al.*, 2003, p. 77-79, doc. 20), només aquell temple era la seu diocesana. Caldria deduir, doncs, que Santa Maria va ser creació carolíngia.¹²

Per què es decidí fer aquest pas? Com a mínim hi ha dues raons que se'ns acudeixen, prou potents, per explicar un fet costós, complex i de llarg abast. En una època d'incerteses i essent la ciutat a la frontera del regne, amb un enemic poderós al davant, la situació del conjunt episcopal no era gens adequada. Protegit per la muralla tot canviava. L'altra, més simbòlica però d'un altíssim valor, significava l'ocupació del lloc de privilegi dins de l'àrea urbana, amb un domini visual absolut sobre la ciutat i el seu territori i, alhora, ben visible d'arreu. Només es tractava de recuperar l'espai de l'antic temple romà dedicat al culte imperial que molt probablement es trobava dempeus, ben conservat i sense un ús determinat.

Al llarg d'aquests anys, fins ben entrada l'època moderna, bisbe i capítol co-neixien aquesta història, que acceptaven plenament i que els agradava. Més endavant, la lluita per ser la primera església de la ciutat va significar una agra picabaralla amb l'abat i els canonges de Sant Feliu sobre aquesta qüestió, que generà una immensa bibliografia plena d'errors, mala fe i fugides de to.¹³

11. Acaba esdevenint un *topos*, un lloc comú, en la literatura especialitzada d'època antiga (Filó de Bizanci, *Sintaxi mecànica*, v, A, 3). També GARLAN, 1974, p. 258-264; ADAM, 1981, p. 58-61; HELLMANN, 2010, p. 331-332, sobre els diferents tipus de torre i el seu valor defensiu.

12. Sobre aquestes qüestions, vegeu CANAL *et al.*, 2004, p. 141-159; NOLLA *et al.*, 2008, p. 81-82.

13. Vegeu en darrera instància el llibre de MERCADER (1954), rector de Sant Feliu de Girona, que significaria l'última atzagaiada en aquella polèmica que s'arrossegava des del segle XVII.

Una operació d'aquestes característiques tenia diverses exigències i unes quantes dificultats. No es podia fer de cop i calia disposar de terreny suficient per poder-ho escometre. La superfície del clos emmurallat era molt reduïda, amb poques possibilitats.

En aquest procés fou l'església de Santa Maria la primera peça i la principal. Atès el resultat de les àmplies campanyes d'excavació efectuades en aquell sector de la ciutat (entre 1998 i 2005), tot ens porta a proposar que hom feu servir l'antic temple altimperial que devia trobar-se, com tants d'altres, en un bon estat de conservació per transformar-lo, potser amb alguna modificació convenient. Al seu redós es bastiren cases de preveres lligats a la seu i, molt important, el seu *cellarium*,¹⁴ que hem localitzat en les voltes inferiors de sosteniment de l'ala occidental del claustre romànic, el refector i la sala capitular obrada al segle XVIII, ara mateix museu catedralici, i el primer cementiri dins del mur de la ciutat¹⁵ (figura 1). A partir de l'inici del segle X, Santa Maria agafa un paper preeminent en la funció de cocatedral que, tanmateix, tingué llarga vigència en molts altres aspectes. Més temps va caldre per veure entrar el palau episcopal i altres edificis que orbitaven a l'entorn de l'*episcopium*. De fet, aquesta decisió, determinant, portà de seguida a la substitució de l'antic edifici romà, que degué quedar passat de moda i petit, poc còmode per a les noves necessitats litúrgiques, per una nova gran catedral amb totes les dependències d'un conjunt d'aquelles característiques, que significaria la cloenda d'aquell procés (Sureda, 2008).

GIRONA I CARLEMANY. RECAPITULACIÓ FINAL

Ara, després d'aquest ràpid recorregut sobre les novetats que l'arqueologia ens proporciona en relació amb el domini carolingi de la nostra ciutat, no sembla que sigui difícil saber per què Girona i, sobretot, l'estament eclesial han mantingut d'una manera continuada i constant la memòria viva de l'emperador de la barba florida.

D'ençà del lliurament als francs, l'any 785, aquesta ciutat, situada al damunt mateix del gran camí nord-sud, l'antiga Via d'Hèrcules, després Via Augusta i més tard «Via Publica»,¹⁶ esdevenia la primera línia defensiva del nucli central de l'Imperi davant un enemic poderós i actiu. L'escomesa de l'any 793 posà al descobert la importància de Girona en la defensa fronterera de l'Imperi.¹⁷ Estem convençuts

14. Sobre aquest dipòsit, vegeu NOLLA *et al.*, 2008, p. 189-196.

15. De fet, no n'hi ha hagut cap altre si deixem de banda, tal com s'ha vist, la petita necròpolis de jardí del castell de Gironella, de molt curta durada.

16. AMICH, 2006, p. 113 (Julia de Toledo, *Historia Wambae regis*, 10, 233).

17. Malgrat la força de l'atac, la ciutat no va caure. En un moment donat, Abd-al-Malik decidí continuar cap al nord, atesa la finalitat d'aquella expedició, que pretenia impressionar i aplegar botí, cosa que aconseguí a bastament.

que aquestes circumstàncies i el paper eficaç del nucli fortificat en el context de l'algarada van propiciar la ràpida decisió no només de refer a *fundamentis* les muralles urbanes, sinó de fer-ho a consciència, amb una obra de qualitat, moderna i amb una gran potència de foc, i també, malgrat els costos notables d'aquella intervenció que, altrament, no calia militarment parlant, que ampliava considerablement l'àrea urbana cap a llevant (castell de Gironella) i cap al nord, amb previsió de la necessitat d'espai per l'objectiu complementari, però tan important simbòlicament parlant, de fer entrar sencer, dins murs, el conjunt episcopal, de tenir a l'abast espais suficients per a una operació urbanística d'aquella volada. Però no hem de veure aquest fet com una actuació puntual del regne franc, sinó dins d'una operació de llarga volada que l'atzagaiada emiral no va fer altra cosa que accelerar. Justament poc després d'aquell fet constatem l'ocupació i fortificació de la Catalunya interior fins a Cardona (L'Esquerda, Casserres i Vic) i la Seu d'Urgell que, juntament amb Girona i els altres establiments carolingis de l'àrea de la depressió Prelitoral, asseguraven la defensa dels principals camins devers el nucli interior del regne (Portús i Panissars, coll d'Ares i coll de la Perxa) alhora que propiciaven la futura acció sobre Barcelona, que es rendí a Lluís l'any 801 després d'un llarg setge.¹⁸ És interessant saber que el gran estudiós de l'Imperi carolingi, Halphen, ja insistia sobre aquest fet (Halphen, 1995, p. 84) que també van fer seu Barbero i Vigil (1978, p. 256), que donaven per feta aquesta nova fortificació de Girona.

El paper de les noves muralles, amb el castell de Gironella com a força principal, se'ns fa present al llarg dels segles IX i X, quan puntualment la ciutat, des de l'any 801 en segona línia darrere Barcelona, aguantà decidida diverses atzagaiades d'exèrcits andalusins. Convé recordar, almenys així ho pensem, que Almansor, el gran general califal, al qual aniria tan bé l'epítet de *poliorcetes*, no es decidí a envestir la ciutat directament tot i que la rondà en alguns moments de ben a prop. El conqueridor de Barcelona, ben amagada darrere d'unes potentíssimes muralles, no trobà oportú assaltar una ciutat ben murada i, sobretot, bastida en un lloc orogràficament complicat, que feia gairebé impossible tenir èxit en un assalt directe. Iniciar un llarg setge no entrava, de cap de les maneres, en els seus plans.

L'eixample urbà feu possible l'èxit de l'operació de canvi, a mig termini, de la seu episcopal, amb espai suficient per assegurar un creixement ordenat i possible de totes les dependències que el conformaven i d'altres que podrien ser imprescindibles temps a venir. En aquesta visió de futur a llarg termini, rau el talent polític d'aquells que van prendre la decisió que exigí més temps però, sobretot, uns costos molt elevats sense, en aquesta ocasió, millorar les condicions defensives dels murs urbans en un lloc pràcticament inexpugnable.

18. A SALRACH (1978, p. 13-14) i ABADAL (cur., 1986, p. 86-92) s'apleguen les fonts originals que expliquen aquells fets.

Saber si la presa ràpida de decisions sobre la necessitat de fortificar a consciència Girona fins al punt de canviar completament els murs de la ciutat, fent-los molt més sòlids i eficients del que fins aleshores havien estat —operació lligada a la voluntat d'aprofitar l'avinentsa per ampliar considerablement la superfície urbana cap a sectors (llevant i tramuntana) amb poques condicions i amb un espai limitat—, fou cosa de l'emperador és impossible d'esbrinar i, ben mirat, ben poc important. Hauria de quedar clar que, en darrera instància, hauria estat ell qui ho decidí, cal suposar, després d'escoltar els assessors del rei d'Aquitània, son fill Lluís (aleshores un jove de quinze anys), que coneixien molt bé la problemàtica i que planejaven la futura conquesta de Barcelona, que exigia una plataforma de llançament bona i segura, i que formava part d'una operació general de molta més volada per ampliar i fortificar bona part de la Catalunya Vella.

Sigui com sigui, els gironins, a través dels clergues lligats a la catedral de Santa Maria, van entendre el valor extraordinari que aquelles decisions tenien devers la ciutat i devers la seu gironina. Malgrat no haver visitat mai aquestes terres, ningú no dubtava que les decisions polítiques preses en benefici de la ciutat a molts quilòmetres de distància tenien la sanció final del prestigiós monarca. La llegenda posterior, que degué néixer de seguida, no va fer altra cosa que explicar d'una altra manera uns fets puntuals, i remarcar el protagonisme directe de l'emperador, per fer més profund el lligam i fer la història més meravellosa, més digna de ser admirada.

Hauríem de convenir que Carlemany, des de la distància, i a partir de les disposicions preses, hauria esdevingut el nou fundador de la ciutat, una tasca que els gironins, a través de la capacitat de recordar de l'estament eclesiàstic, haurien reconegut i agraiït.¹⁹

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. d' (cur.) (1986). *Catalunya carolíngia*. Volum I: *El domini carolíngi a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ADAM, J.-P. (1981). *L'architecture militaire grecque*. París: Picard.
- AMICH, N. M. (2006). *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII): Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*. Girona: Institut d'Estudis Gironins. (Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins; 19)

19. Cal donar les gràcies als nostres bons amics Josep Canal (†), Eduard Canal i Jordi Sagrera, que han participat activament en aquesta recerca, per la seva generositat i, també, a Marc Prat, jove investigador, l'ajut dispensat.

- AMICH, N. M.; NOLLA, J. M. (2011). «Caritat a la ciutat tarδοantiga i carolíngia de Gerunda: els xenodochia». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. LII: *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas*, p. 95-112.
- BALIL, A. (1960). «La defensa de Hispania en el Bajo Imperio». *Zepirus* [Salamanca], núm. XI, p. 179-197.
- (1961). *Las murallas romanas de Barcelona*. Madrid: CSIC.
- BARBERO, A.; VIGIL, M. (1978). *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona: Crítica.
- BRAMON, D. (2000). *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010: Continuació de l'obra de J. M. Millàs i Vallicrosa*. Vic: Eumo; Barcelona: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives: Institut d'Estudis Catalans. (Jaume Caresmar; 13)
- (2001). «Girona en els textos àrabs: encara algunes novetats». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. XLII: *I Congrés d'Història de Girona: Girona dos mil anys d'història*, p. 95-102.
- BRUAND, Y. (1973). «La cité de Carcassonne, les enceintes fortifiées». A: *Congrès archéologique de France: 131e session, 1973, Aude*. París: Société Française d'Archéologie, p. 496-515.
- (1982). «Cronologie de l'enceinte "wisigothique" de la cité de Carcassonne». A: *Mélanges d'archéologie et d'histoire médiévales*. Ginebra: Librairie Droz, p. 29-37.
- BRULET, R. (2006). «L'architecture militaire romaine en Gaule pendant l'Antiquité tardive. De nouveaux concepts. Terminologie». A: REDDÉ, M. (cur.). *L'architecture de la Gaule romaine: Les fortifications militaires*. París: Éditions de la Maison des Sciences; Bordeus: Ausonius, p. 156-176. (Documents d'Archéologie Française; 100)
- BURCH, J.; GARCIA, G.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I. (2006). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis*. Vol. 2: *El castellum*. Girona: Sant Julià de Ramis: Ajuntament de Sant Julià de Ramis.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D. (2000). «La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori». *Empúries* [Barcelona], núm. 52, p. 11-28.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (2011). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis*. Vol. 4: *Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*. Girona: Sant Julià de Ramis: Ajuntament de Sant Julià de Ramis.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (2002). «Girona entre l'Islam i Carlemany. Una ciutat de frontera (759-801)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. XLIII, p. 7-28.
- (2003a). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057): El trànsit de la ciutat*

- antiga a l'època medieval*. Girona: Ajuntament de Girona. (Història Urbana de Girona; 5-6)
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (2003b). «Història urbana de la ciutat. Vint anys de canvis significatius». A: *Girona: 20 anys del Pla Especial del Barri Vell: 1983-2003*. Girona: Ajuntament de Girona, p. 69-76.
- (2004). «L'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. XLV: *Actes del II Congrés d'Història de Girona: La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*, p. 141-159.
- (2005a). *La Girona del s. XIII: L'embranchida de la burgesia (1190-1285)*. Girona: Ajuntament de Girona. (Quaderns d'Història de Girona)
- (2005b). «El *castellum Uellosos* del puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà). Vida i mort d'una fortificació carolíngia». *Estudis del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols], núm. 24, p. 5-54.
- (2006). *La forma urbana del call de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona. (Història Urbana de Girona; 7)
- (2010a). «El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500 -segona meitat del segle XII)». A: FIGUERAS, N.; VILA, P. (cur.). *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 224-234.
- (2010b). *Atlas d'història urbana de Girona: Segles VI aC - XVI*. Girona: Ajuntament de Girona.
- CASAS, J.; VIVÓ, D.; NOLLA, J. M. (2014). «La torre núm. 13 de la Força Vella de Girona (anomenada també Boschmonar). Algunes reflexions». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. LV, p. 51-64.
- CATAFAU, A. (2011). «L'Albera: una frontera a l'edat mitjana?». A: *Actes del Congrés: Fronteres, una visió des de l'Empordà: 2on Congrés de l'Institut d'Estudis Empordanesos*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, p. 53-73.
- CLARA I TIBAU, J. (2017). «El llegendari “Camí de Carlemany” a la Catalunya Vella». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. LVIII, p. 179-200.
- CRIVELLO, F.; SEGRE MONTEL, C. (cur.) (2006). *Carlo Magno e le Alpi: Viaggio al centro del Medioevo*. Milà: Skira.
- FEVRIER, P.-A. (1989). «Carcassonne». A: FEVRIER, P.-A.; BARRAL, X. (cur.). *Province ecclesiastique de Narbonne: (Narbonensis Prima)*. París: Bocard, p. 65-68. (Topographie Chrétienne des Cités de la Gaule des Origines au Milieu du VIIIe Siècle; 7)
- FUERTES, M.; AUGÉ, A.; CODINA, D.; MOLTALBÁN, C. (2010). «Intervenció arqueològica al carrer dels Alemanys, 5 de Girona». A: *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Arbúcies: Universitat de Girona, p. 303-307.

- GARLAN, Y. (1974). *Recherches de poliorcétique grecque*. Atenes: École Française d'Athènes. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome; 223)
- HALPHEN, L. (1995). *Charlemagne et l'empire carolingien*. Paris: A. Michel. [1a ed., 1947]
- HELLMANN, M.-C. (2010). *L'architecture grecque*. Vol. 3: *Habitat, urbanisme et fortifications*. Paris: Picard.
- JOHNSON, S. (1983). *Late Roman fortifications*. Londres: B. T. Batsford.
- MARQUÈS CASANOVAS, J. (1963). «El paseo Arqueológico de Gerona». *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* [Girona], núm. xvi, p. 123-183.
- (1968). «Descubrimientos en la plaza de los Apóstoles de la Seo de Gerona». *Revista de Gerona* [Girona], núm. 45, p. 29-34.
- MARQUÈS CASANOVAS, J.; MARQUÈS PLANAGUMÀ, J. M. (1960). «Apuntes históricos sobre el palacio episcopal de Gerona». *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* [Girona], núm. xiv, p. 263-306.
- MARQUÈS PLANAGUMÀ, J. M. (1993). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona* (s. ix-xiv). Barcelona: Fundació Noguera. (Diplomataris; 1-2)
- MARTÍ, M. (1997). *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Barcelona: Fundació Noguera. (Diplomataris; 13)
- MERCADER, J. (1954). *Vida e historia de San Narciso, glorioso obispo, apóstol, màrtir y patrono de Gerona*. Girona: [s. n.].
- NADAL, J.; GIL, R. M. (2017). *Rafael Masó arqueòleg*. Girona: Ajuntament de Girona. (Història de Girona; 53)
- NOLLA, J. M. (1977). *La ciudad romana de Gerunda*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1988). «Gerunda: dels orígens a la fi del món antic». *Fonaments: Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* [Barcelona], núm. 7, p. 69-108 i dues làmines.
- (2007). «Gerunda y la defensa de la Via Augusta en la antigüedad tardía». A: RODRÍGUEZ COLMENERO, A.; RODÀ, I. (cur.). *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio: Lucus Augusti como paradigma: Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el v aniversario de la declaración, por la UNESCO, de la muralla de Lugo como Patrimonio de la Humanidad*. Lugo: Diputación Provincial de Lugo, p. 633-647.
- (2010). «Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals». A: FIGUERAS, N.; VILA, P. (cur.). *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 246-254.
- (2012). «El món funerari urbà». A: VIVÓ, D.; PALAHÍ, L.; NOLLA, J. M. (cur.). *Parva Gerunda*. Girona: Ajuntament de Girona, p. 159-193. (Història de Girona; 48)
- (2014a). «Ciudades, torres y castella. La defensa de la Vía Augusta». A: CATALÁN, R.; FUENTES, P.; SASTRE, J. C. (cur.). *Las fortificaciones en la tardoanti-*

- güedad: Élités y articulació del territori (siglos v-viii d. C.)*. Madrid: La Er-gástula, p. 43-56.
- NOLLA, J. M. (2014b). «*Spolia*. Aprofitament i reciclatge a *Gerunda* entre l'anti-guitat tardana i l'alta edat mitjana. Una primera aproximació». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. LV, p. 29-50.
- (2014-2015). «En els orígens del temple de Sant Martí Sacosta. Noves refle-xions». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona], èp. v, núm. 36-37, p. 133-146.
- NOLLA, J. M.; ALBERCH, X.; MERINO, J.; VIVÓ, D. (1989). «El sector oriental de les muralles de *Gerunda*. Noves aportacions al seu coneixement (Campa-nya d'excavacions de 1987 a la Torre Gironella». *Cypsela* [Girona], núm. VII, p. 111-130.
- NOLLA, J. M.; BURCH, J.; PALAHÍ, L.; AMICH, N. M.; CANAL, E.; CASAS, J.; CASTA-NYER, P.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; TREMOLEDA, J.; VIVÓ, D.; VIVO, J.; COS-TA, A.; PRAT, M.; SIMON, J.; VARENNA, A. (2016). *Baix imperi i antiguitat tar-dana al sector nord-oriental de la prouincia Tarraconensis: De l'adveniment de Dioclecià a la mort de Carlemany (284-814)*. Girona: Universitat de Girona.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (2007). «La fundació de *Gerunda*». A: PALAHÍ, L.; NO-LLA, J. M.; VIVÓ, D. (cur.). *De *Kerunta a Gerunda: Els orígens de la ciutat*. Girona: Ajuntament de Girona, p. 213-234. (Història de Girona; 41)
- (2011). *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona: Dades documentals i arqueològiques: Estat de la qüestió*. Girona: Universitat de Girona. (Estudis Arqueològics; 9)
- (2012). «*Gerunda* en l'antiguitat tardana». A: VIVÓ, D.; PALAHÍ, L.; NOLLA, J. M. (cur.). *Parva Gerunda*. Girona: Ajuntament de Girona, p. 225-243. (Histò-ria de Girona; 48)
- (2014a). «*Gerunda* de l'antiguitat tardana a l'època comtal». A: SABATÉ, F.; BRUFAL, J. (cur.). *La ciutat medieval i arqueologia: VI Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*. Lleida: Pagès, p. 77-109.
- (2014b). «El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació». *Pyrenae* [Barcelona], núm. 45 (2), p. 95-116.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; CANAL, E.; GARCIA, G.; LLO-VERAS, M. J.; CANAL, J. (2008). *Del fòrum a la plaça de la Catedral: Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona: Universitat de Girona. (Història Urbana de Giro-na; 8)
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; VIVÓ, D. (2004). «El *castellum* de Sant Julià de Ramis. Una peça dins de l'estratègia global de defensa del territori». A: *Actes del congrés: Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental, Arbúcies, 2003*. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, p. 117-130.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (1991). «Noves exploracions arqueològiques a la Caser-

- na d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavacions de 1988». *Cypsela* [Girona], núm. ix, p. 177-195.
- NOLLA, J. M.; SUREDA, M. (1999). «El món funerari tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. xl, p. 13-66.
- NOLLA, J. M.; VIVÓ, D. (2012). «Gerunda: les muralles». A: VIVÓ, D.; PALAHÍ, L.; NOLLA, J. M. (cur.). *Parva Gerunda*. Girona: Ajuntament de Girona, p. 49-69. (Història de Girona; 48)
- OLESTI, O. (2009). «Transformaciones en el paisaje del Alto al Bajo Imperio: Rufinus Octavianus y el noreste hispano a principios del s. iv d. C.». A: ANTELA-BERNARDEZ, B.; ÑACO, T. (cur.). *Transforming historical landscapes in the ancient empires*. Oxford: Archaeopress, p. 213-224. (BAR International Series; 1986)
- OLIVA, M. (1965). «Recintos fortificados de tipo “ciclópeo” en tierras gerundenses». A: *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 89-109.
- (1967). «Inventario de castillos, fortalezas, recintos amurallados, torres de defensa y casas fuertes de la provincia de Gerona (II)». *Revista de Gerona* [Girona], núm. 41, p. 47-62.
- RIURÓ, F. (1995). «Crònica de cinquanta anys d'activitat arqueològica». *Quadern de Treball* [Girona], núm. 8, p. 75-111.
- ROURA, G. (1987). *Girona carolíngia: Comtes, vescomtes i bisbes (del 785 a l'any 1000)*. Girona: Diputació de Girona: Ajuntament de Girona. (Quaderns d'Història de Girona)
- SAGRERA, J.; PALAHÍ, L. (2012). «Carrer dels Alemanys núm. 14 (Girona)». A: *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: Universitat de Girona, p. 287-289.
- SAGRERA, J.; SUREDA, M. (2008). «El pati de la finca núm. 2-4 del carrer Bellmirall de Girona». A: *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. L'Escala-Empúries: Universitat de Girona, p. 577-580.
- SALRACH, J. M. (1978). *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*. Vol. 1: *El domini carolingi*. Barcelona: Edicions 62.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1927-1931). «Les muralles ibèriques i romanes de Girona». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* [Barcelona], vol. vi, p. 69-84.
- (1942). «El recinto antiguo de Gerona». *Archivo Español de Arqueología* [Madrid], núm. 47, p. 114-135.
- SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M.; ORDEIG, R. (cur.) (2003). *Catalunya carolíngia*. Vol. V: *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- SOLDEVILA, F. (ed.) (2008). *Les quatre grans cròniques*. Vol. II: *Crònica de Bernat Desclot*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- SUREDA, M. (2008). *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona: De la plaça del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC - XIV dC)*. Tesi doctoral. Universitat de Girona.
- VIVÓ, D.; PALAHÍ, L. (2011). «El sector de llevant de la ciutat de Girona. Qüestions de topografia i dades noves». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* [Girona], núm. LII: *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas*, p. 75-94.
- WICKHAM, Ch. (2009). *Una historia nueva de la alta Edad Media: Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*. Barcelona: Crítica. (Serie Mayor)

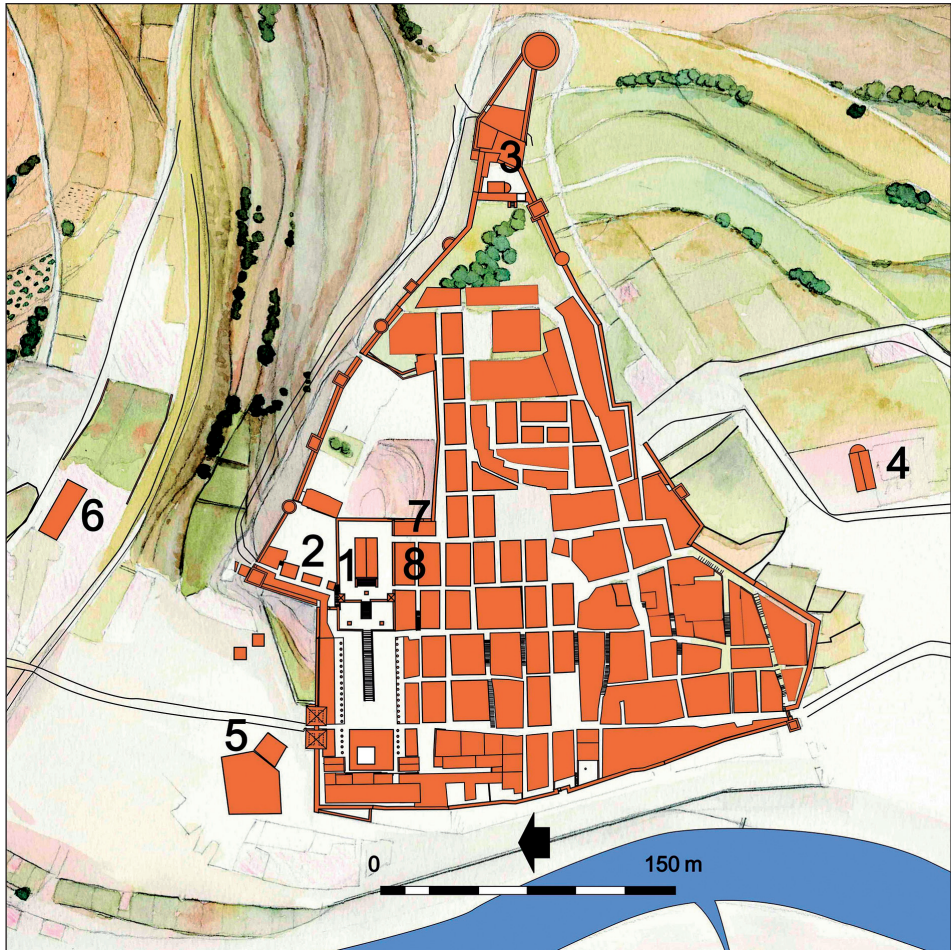

FIGURA 1. Planta de Gerunda i l'entorn immediat a l'època carolíngia. 1) Antic temple romà i catedral de Santa Maria. 2) Eixample urbà, amb el *cellarium* episcopal. 3) Castell de Gironella. 4) Temple funerari de Sant Martí. 5) Conjunt eclesial i episcopal de Sant Feliu. 6) Àrea funerària de Sant Nicolau. 7) Palau episcopal (a la darrerria del segle x). 8) Situació de la sinagoga (a la darrerria del segle x).

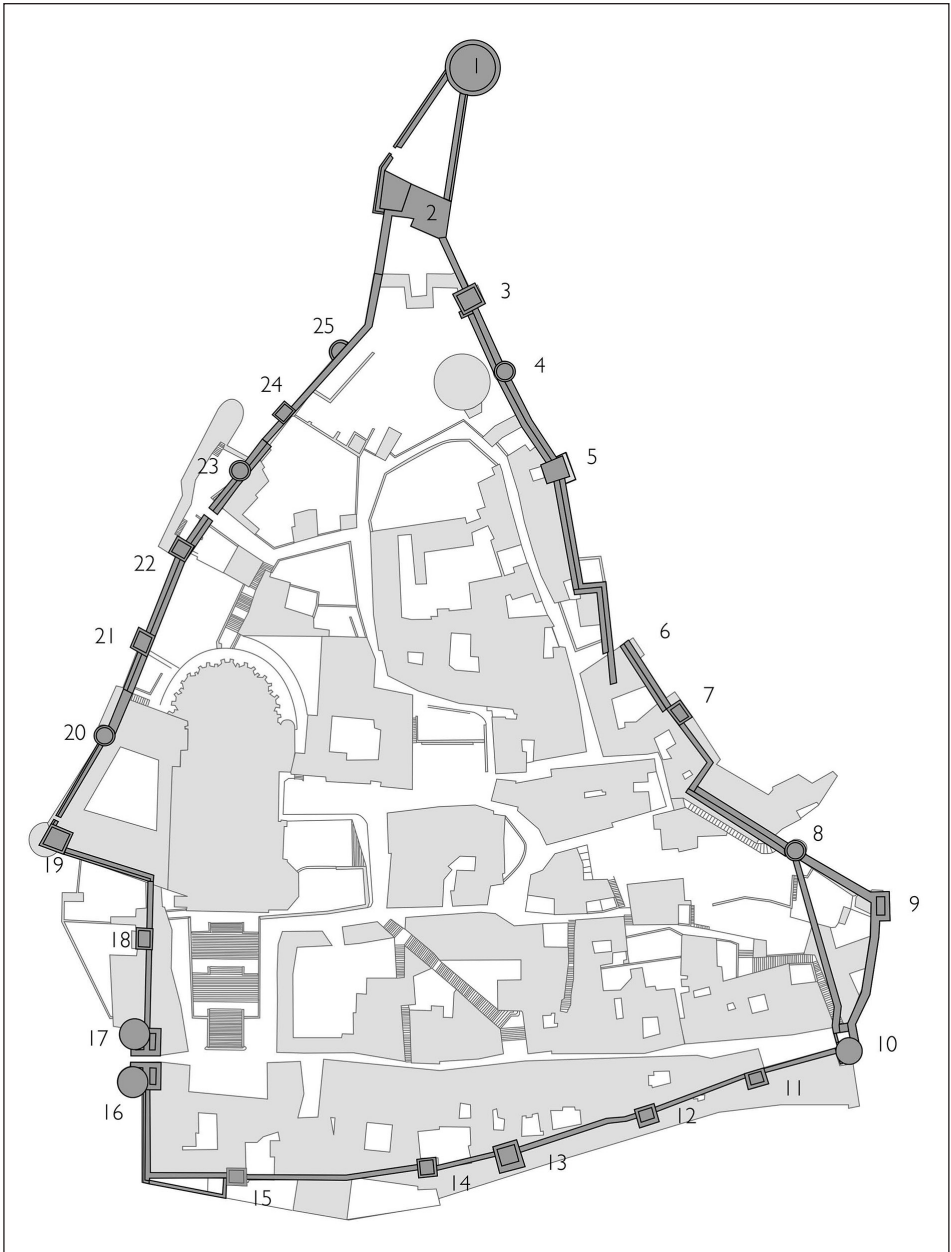

FIGURA 2. Planta de la Força Vella de Girona amb indicació dels números que identifiquen les diverses torres del recinte.

FIGURA 3. Detall de la tècnica constructiva de la muralla carolíngia. Sector septentrional, zona del claustre de la seu.

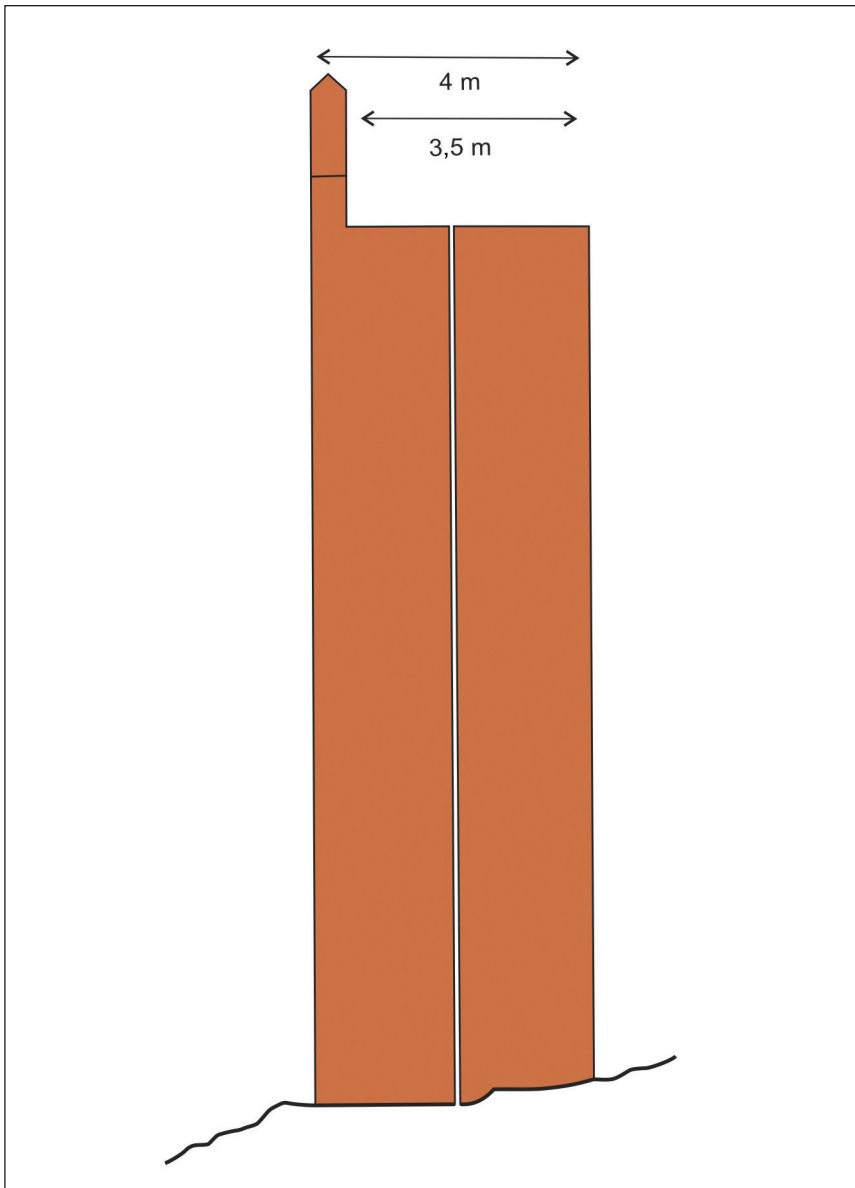

FIGURA 4. Secció d'un tram qualsevol de la muralla carolíngia de Girona.

FIGURA 5. Part superior de la torre número 8, també coneguda com a vescomtal o d'Agullana, amb els finestrals amb arc de mig punt i la utilització de dovelles de pedra de diferent color.

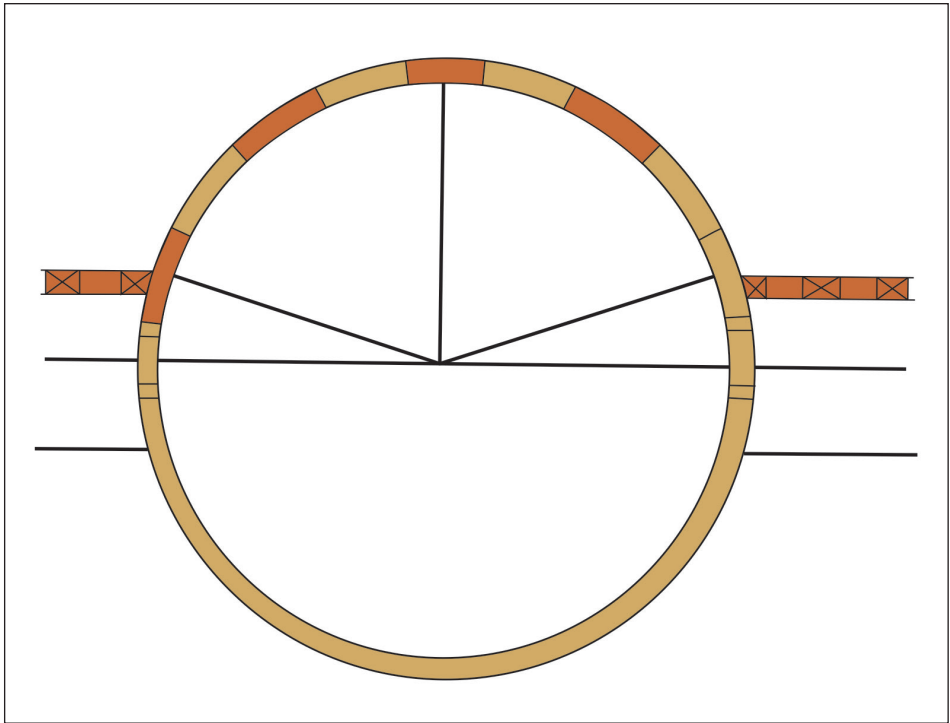

FIGURA 6. Planta de la torre número 4 amb les portes d'accés i les finestres obertes vers l'exterior.

FIGURA 7. Cara interior de la torre número 3 (també coneguda com del Telègraf Òptic o del Llamp). La fonamentació és obrada amb material d'aprofitament, gres i marbre, i la superior amb blocs menuts de calcària.

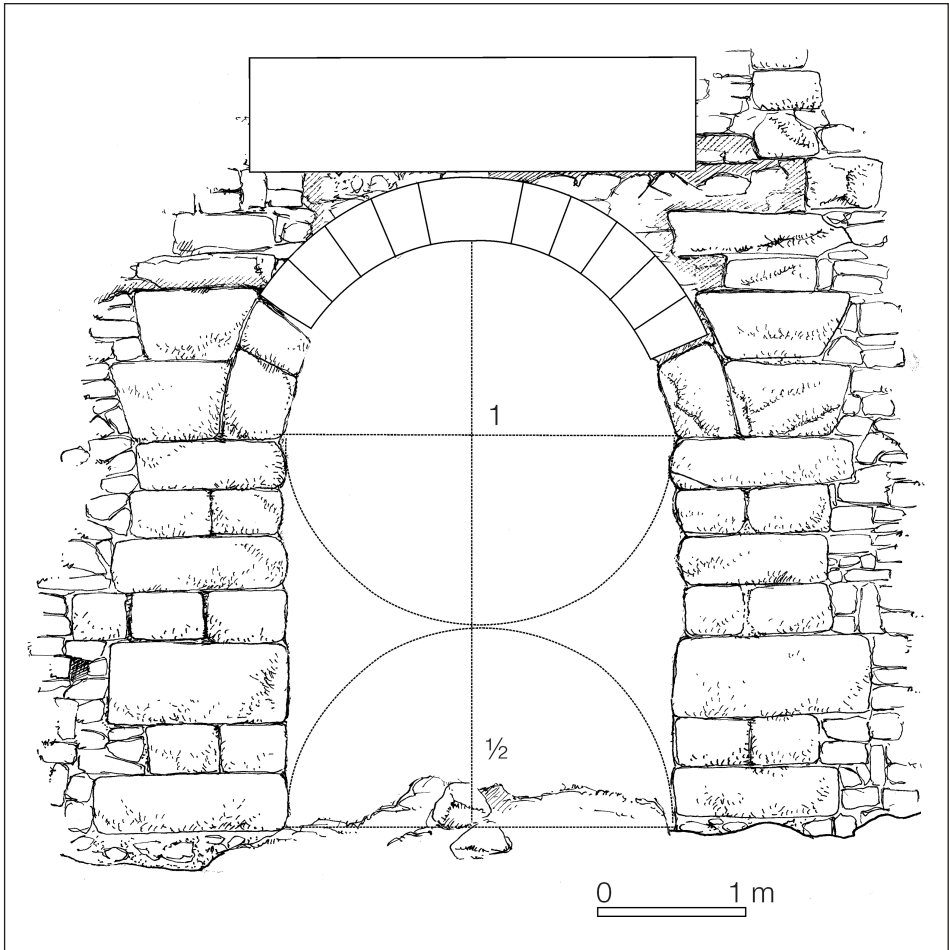

FIGURA 8. Porta d'accés al castell de Gironella amb indicació dels elements restituïts. S'assenyala, també, el mòdul de la porta, d'una vegada i mitja l'amplada de l'arc.

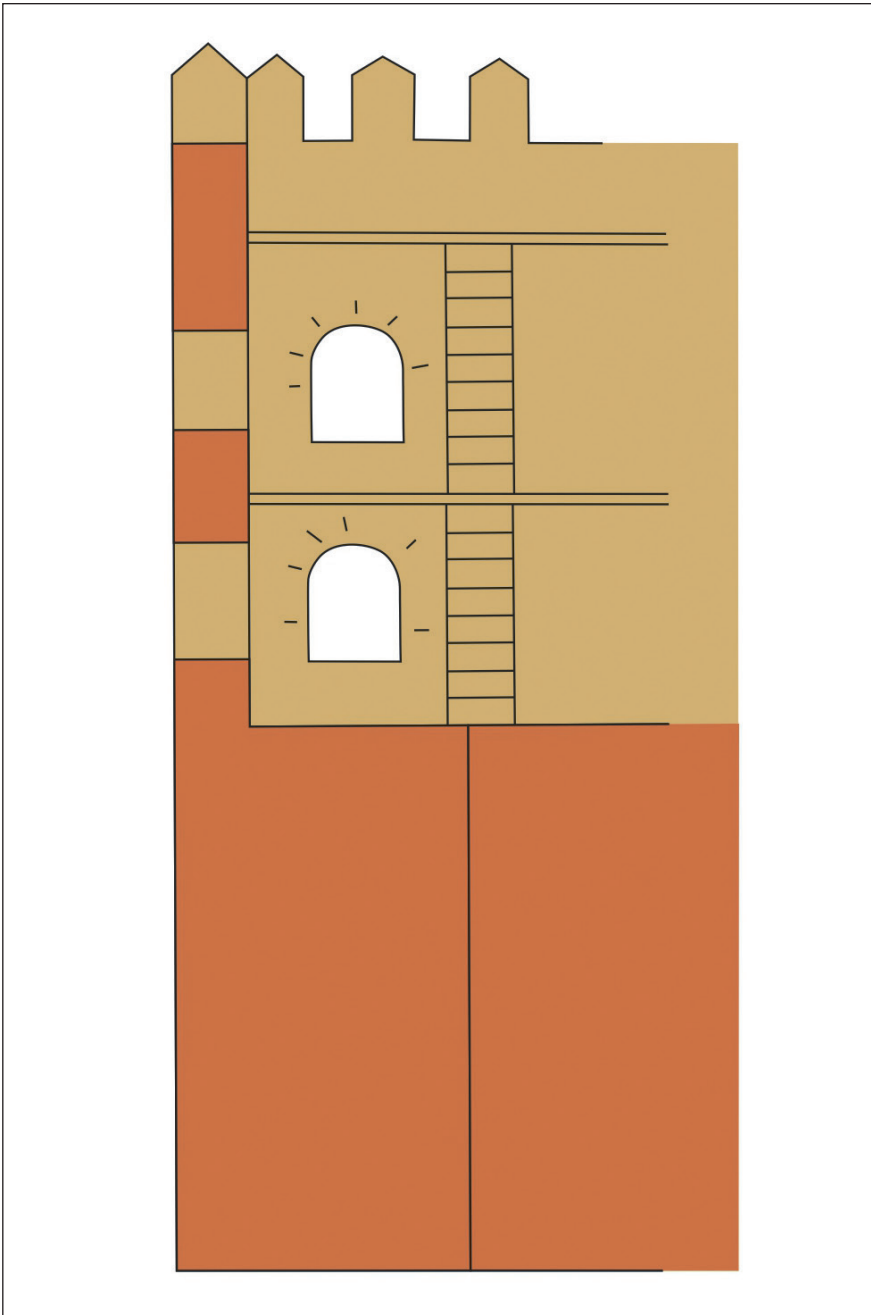

FIGURA 9. Secció de la torre carolíngia número 21, amb els tres nivells de combat.

FIGURA 10. La torre número 20 o torre Júlia. Estat actual.

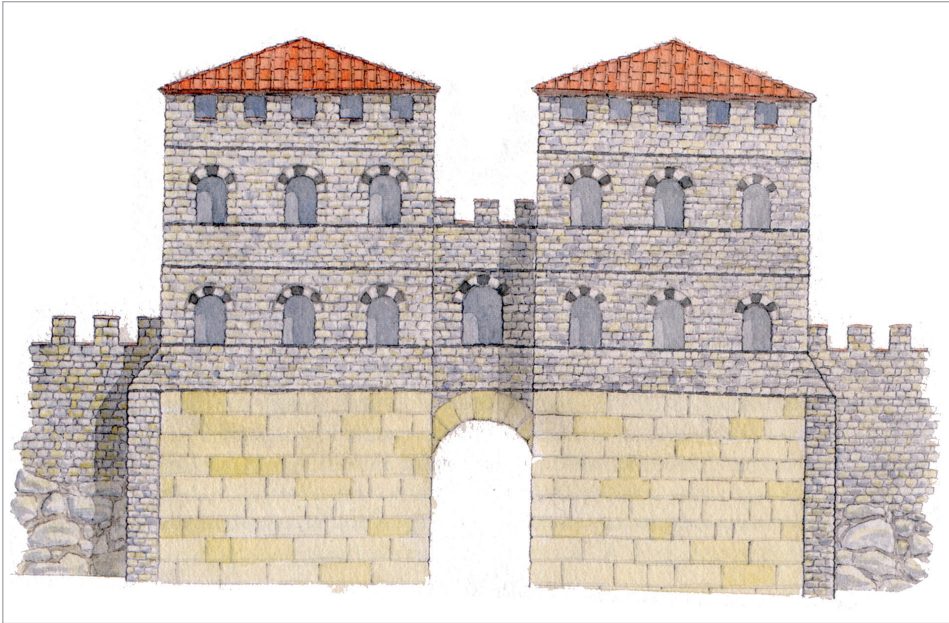

FIGURA 11. Porta nord de la ciutat (Sobreportes) a l'època carolíngia. Restitució hipotètica a partir dels vestigis coneguts (dibuix de D. Vivó).

FIGURA 12. Torre número 12. Estat actual del parament nord, amb grans carreus de gres d'aprofitament que conformen les filades inferiors i l'ús de blocs menuts que conformen la part de dalt.

FIGURA 13. Restitució hipotètica de la ciutat a la darrera del segle x vista des del sud-oest (dibuix de J. Sagrera).

